

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Katedra psychologie

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Projevy vzájemné agrese a násilí mezi staršími lidmi a
sociálním okolím (Pohled klientů dvou domů
s pečovatelskou službou)

The manifestation of reciprocal aggression and violence
among older people and social environment (The view
of clients from two houses with domiciliary services)

Autorka: Kateřina Braierová

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Ivan Slaměník, CSc.

„Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně s pomocí uvedené literatury. Zároveň prohlašuji, že nebyla a nebude použita za účelem jiné atestace.“

V Praze, dne

Podpis.....

Za pomoc a odbornou podporu při vedení diplomové práce chci především poděkovat PhDr. Ivanu Slaměnkovi, CSc. Dále pracovním a klientům Domu s pečovatelskou službou v Dolní Libchavě a Domu s pečovatelskou službou Lada v České Lípě za čas a ochotné poskytnutí mnoha zajímavých a podnětných poznatků, názorů a zkušeností.

Resumé:

Na agresi a násilí nahlížíme jako na jeden z možných způsobů vzájemného jednání mezi jednotlivci či skupinami. Náš zájem je soustředěn na agresivní a násilné jednání starších osob (jedinců starších 65 let) vůči sociálnímu okolí. Hledáme možné příčiny (mimo patologických) a případná specifika takového jednání. Téma je pojímáno především z hlediska sociální psychologie. Sledujeme základní teorie agrese, fenomény sociální psychologie a vývojové změny spojené se stárnutím, jež by mohly zapříčinit agresivní a násilné jednání starších osob. V empirické části nás zajímá názor klientů dvou domů s pečovatelskou službou. Zohledňujeme skutečnost, že tato skupina se v některých aspektech liší od obecné populace starších lidí.

Abstract:

We look at aggression and violence as at one of possible ways of reciprocal behavior among individuals or groups. Our interest is concentrated on aggressive and violent behavior of older people (individuals older than 65 years) toward the social environment. We are looking for possible reasons (excluding pathological reasons) and possible specifics of such behavior. The topic is held especially by the view of social psychology. We observe basic aggression theories, social psychology phenomena and evolutionary changes connected with aging which could cause aggressive and violent behavior of older people. In the empirical part we are interested in the opinion of clients from two houses with domiciliary services. We take into account that the group is in some aspects different from the common population of older people.

Obsah:

<u>1. Úvod</u>	6
<u>2. Teoretická část</u>	
2.1. Starší lidé z pohledu vývojové psychologie	9
2.1.1. Vymezení staršího věku jako vývojové etapy	10
2.1.2. Biologické změny	12
2.1.3. Psychické změny	13
2.1.4. Sociální změny	14
2.2. Agrese a násilí	19
2.2.1. Základní teorie agrese	20
2.2.2. Typologie agresivního jednání	22
2.2.3. Podmínky vyvolávající agresi	24
2.3. Možné příčiny agresivního jednání starších osob vůči sociálnímu okolí	25
2.3.1. Příčiny agrese související s biologickými, psychickými a sociálními změnami ve starším věku	26
2.3.2. Teorie agrese a jejich aplikace na generaci starších osob	30
<u>3. Empirická část</u>	
3.1. Výběr osob pro kvalitativní výzkum	32
3.2. Metodologie sběru dat	33
3.3. Kazuistiky	34
3.4. Shrnutí poznatků kvalitativního výzkumu	60
3.5. Diskuse	64
<u>4. Závěr</u>	68
<u>5. Použitá literatura</u>	70

1. Úvod

Jedním z ožehavých témat posledních let, jež zajímá psychology a mnohé další odborníky, je projev agrese a násilí vůči starším osobám. Důvodem, proč se starší generace, a nejen v souvislosti s agresí, dostává stále více do zorného pole odborné i laické veřejnosti, je nepopiratelný a obecně známý fakt, že světová populace stárne. Světová zdravotnická organizace (1999) varuje, že v roce 2020 bude na Zemi 1 miliarda lidí starších 60 let, přičemž 75% z nich bude z rozvinutých zemí. Na základě těchto demografických perspektiv jsou vyvíjeny snahy o důstojné stárnutí a zkvalitnění života seniorů. Existuje mnoho publikací na téma stárnutí a stáří (Pacovský, 1997; Start-Hamilton, 1999; Haškovcová, 1990 a mnohé další). Problematiku agresivních a násilných projevů vůči starším osobám zmiňují ve svých publikacích například Haškovcová (2004) či Gjuríčová a kol. (2000).

Pokusme se však, poněkud netradičně, zvolit zcela opačný úhel pohledu. Jak se říká, „každá mince má dvě strany“, podívejme se tedy na agresi a násilí ze strany starších osob vůči okolí. V žádném případě nechceme zlehčovat ani popírat fakt, že agresivní a násilné jednání vůči starším osobám je vážným problémem, ovšem starší osoby mohou být nejen oběťmi, ale též pachateli takového jednání vůči sociálnímu okolí.

Vycházíme z toho, že agrese je přirozenou (ač ve většině případů negativní, ba mnohdy zhoubnou) součástí lidské přirozenosti a současně je třeba ji pojímat nikoliv jako jednostranný akt, ale jako jednu z variant sociální interakce. Zaměříme se na hledání a možné vysvětlení specifických příčin takového jednání ze strany starších osob. Jelikož však předpokládáme, že při empirickém výzkumu se setkáme i s případy agrese vůči starším osobám a také vycházíme z již zmíněného předpokladu, že agrese je formou mezilidské interakce, tedy je souborem příčin a následků, akcí a reakcí,

považovali jsme za nutné pojmenovat práci jako „Projevy vzájemné agrese a násilí mezi staršími lidmi a sociálním okolím“, ačkoliv teoretická část práce je zaměřena, jak již bylo naznačeno, především na takové projevy starších lidí vůči okolí. Celá problematika je mimořádně široká a vzhledem k rozsahu práce není v našich možnostech pojmut ji v její celistvé podobě. Proto jsme se v empirické části rozhodli zaměřit pouze na pohled klientů dvou domů s pečovatelskou službou. Uvědomujeme si, že tato prostředí jsou v mnohém specifická a v rámci empirické části budou uvedeny možné odlišnosti od obecné populace a omezení, jež tento pohled přináší.

Naším zájmem a cílem této diplomové práce bude především přispět k tématice agrese a násilí mezi lidmi a hledat možné odpovědi na otázky: Jaké jsou příčiny agresivního jednání starších osob vůči sociálnímu okolí? Lze nalézt určitá specifika a odlišnosti takových činů? Jak starší osoby chápou a vnímají agresi a násilí ve společnosti a vůči sobě samým? Jsou schopni agresivního jednání vůči okolí, nebo jsou pouze pasivními oběťmi takových činů? Lze agresi starších osob chápat spíše jako aktivní, nebo jako reaktivní čin?

V teoretické části budou definovány jednotlivé pojmy, s nimiž pracujeme. Budeme se snažit vyhnout zbytečně obšírnému popisu všech možných teorií či přístupů s odkazem na příslušnou literaturu (viz Použitá literatura). Nutno předeslat, že se zaměříme na takovou formu agrese, s níž se můžeme setkat v každodenním životě. Ty nejtěžší formy agrese (týrání, zneužívání apod.) již vnímáme jako sociálně-patologické jevy a nejsou obsahem naší práce.¹ Za stěžejní pokládáme vlastní analýzu možných příčin

¹ V předběžném výzkumu k této diplomové práci jsme se setkali s náznaky možného týrání a zneužívání ze strany starších osob vůči pečující osobě (pečovateli či členu rodiny). Bohužel, lidé, jichž se daný problém týkal, nebyli ochotni o problému hovořit. Tato problematika je však mimořádně závažná a bylo by vhodné ji v budoucnu zachytit, analyzovat a hledat vhodná řešení a preventivní kroky.

agresivního a násilného jednání. Vzhledem k zaměření práce se budeme soustředit především na pohled sociální a vývojové psychologie s využitím jejich terminologie a teorií. I přesto mějme na paměti, že agresivní a násilné jednání se velmi úzce pojí například s osobnostními charakteristikami jedince (typ osobnosti, charakter, temperament atd.), emocemi, náladami a dalšími fenomény, jimiž se podrobně zabývá především psychologie osobnosti. Je třeba dále zdůraznit, že práce se týká „zdravé“ populace, tedy takové, u níž není diagnostikováno duševní onemocnění ani porucha osobnosti, jimiž může být agresivní a násilné jednání ovlivněno (např. různé typy psychotických onemocnění, Alzheimerova choroba, demence, ale též závislosti na návykových látkách apod.).

2. Teoretická část

2.1. Starší lidé z pohledu vývojové psychologie

Pokud chceme hovořit o starších lidech, je třeba v první řadě specifikovat, kdy lze hovořit o člověku jako o „starším“. Je všeobecně známo, že *střední délka života*², tedy pravděpodobný věk dožití člověka platný v době jeho narození, se neustále zvyšuje. Proto lze očekávat, že i hranice staršího věku bude vzrůstat. Je to především důsledkem prudkého rozvoje vědy (farmakologie, lékařství, techniky a mnohých dalších), zdravotní péče, sociálních služeb atd. Výrazně se do fenoménu střední délky života promítá celková situace dané země (ekonomická, politická, sociální...). Proto se může tento údaj v různých státech značně lišit. Nejedna demografická studie varovně „zvedá prst“ nad prudkým nárůstem počtu osob v postproduktivním věku a snaží se vyburcovat vlády ke včasnému řešení budoucí situace, kdy dojde v souvislosti s tímto k vysokým výdajům na penzijní systém, zdravotní a další související služby. Mimochodem, i takovéto demografické a ekonomické ukazatele, jsou-li médií prezentovány bez patřičného vysvětlení a širších souvislostí, mohou u veřejnosti vytvářet negativní postoje vůči osobám v postproduktivním věku, což se dále promítá v jejím chování - případných agresivních (nejčastěji slovních) útocích.

V běžné řeči hovoříme o „starších“ lidech dle určitého sociálního kontextu. Například v personalistice je pro nás již padesátiletý člověk starším, ale ve skupině důchodců mohou být za starší považováni lidé až osmdesátiletí (někdy slyšíme od našich

² „Naděje dožití (střední délka života) – počet roků, který pravděpodobně ještě prožije osoba právě x-letá za předpokladu, že po celou dobu jejího dalšího života se nezmění řád vymírání, zjištěný úmrtnostní tabulkou. Ukazatel se nejčastěji používá ve formě naděje dožití (střední délka života) při narození, v níž vyjadřuje pravděpodobnou délku života osoby právě narozené.“ (J. Růžková a kol., 2007)

babiček: „Vždyť umřela mladá, bylo jí teprve 60 let!“). Je tedy patrné, že pojem „starší osoba“ je relativní a do značné míry subjektivní.

V následujících podkapitolách shrneme tedy podstatné znaky charakterizující stárnutí a stáří a jasně si definujeme hranici staršího věku, s níž budeme dále pracovat. K hlubšímu studiu budeme odkazovat na dostatečné množství odborné literatury, abychom se vyhnuli opakování základních poznatků a mohli se věnovat specifické oblasti, již je tato práce věnována.

2.1.1. Vymezení staršího věku jako vývojové etapy

Dělení věkových kategorií od středního věku dle Světové zdravotnické organizace je následující (cit. dle V. Pacovský, 1990, s. 16):

45 – 59 let: střední věk

60 – 74 let: vyšší (starší) věk, rané stáří, předpolí stáří

75 – 89 let: pokročilý čili stařecký věk, vlastní stáří, sénium

90 a více let: dlouhověkost

Zavázalová a kol. (H. Zavázalová a kol., 2001, s.13) zmiňují i jiná dělení období staršího věku:

65 – 74 let – young-old (rané, mladší stáří)

75 – 84 let – middle-old (vlastní, střední stáří)

85 let a více – old (oldest) – old (vysoké stáří)

Pro účel této práce se nám jeví jako adekvátní hovořit o starších lidech od věku 65 let. Budeme se tedy držet názoru Zavázalové, která říká, že: „by bylo žádoucí, především z mezinárodního hlediska, sjednotit dolní „hranici stáří“. Zdá se, že pro nejbližší dobu by to mohlo být 65 let...“ (H. Zavázalová a kol., 2001, s. 14). Jedním rozdílem však je, že zatímco autorka hovoří o věku 65 let jako o „hranici stáří“, my bychom ji nazvali spíše „hranicí staršího věku“. Důvodem je skutečnost, že se dnes běžně

setkáváme se sedmdesátiletými lidmi, kteří jsou fyzicky, psychicky a sociálně v tak dobrém stavu, že nazvat je starými by jimi samými mohlo být pocíťováno téměř jako urážka (tím samozřejmě nevyključujeme ani opak – tedy mnoho šedesátiletých „kmetů“). Současně se přikláníme k varování Pacovského, že „stáří nelze ztotožňovat se zákonným nárokem na starobní důchod!“ (V. Pacovský, 1990, s. 16).

Věk kolem 60 a 65 let považujeme za zvláštní, hraniční fázi mezi středním a starším věkem³, kdy dochází ke specifickým změnám, k adaptaci na další životní etapu a mnoha typickým jevům s ní souvisejícím. Lidé jsou v tomto věku často plni sil psychických a fyzických, někteří se rozhodnou nadále pracovat, ovšem většina je nucena odejít do důchodu a vyrovnat se tedy s razantní změnou sociálního statusu a s tím souvisejícími problémy (hledání nové náplně volného času, zaujmutí nového postavení v rámci své rodiny, případné ekonomické obtíže atd.). Podle našeho názoru by právě tato etapa zasloužila zvláštní pozornost, ovšem toto není předmětem naší práce. Obdobně tuto etapu vyděluje i Levinson a kol. (1976, 1978; cit. dle D. C. Kimmel, 1990, s. 18), který ve své analýze vývojových etap nazývá etapu 60-65 let „late adult transition“, tedy „přechod pozdní dospělosti“. Na případnou další diferenciaci v rámci staršího věku (do nějž budeme zahrnovat všechny lidi starší 65 let) v textu předem upozorníme.

Na tomto místě ještě připomeňme, že v následujících podkapitolách jsou uvedené změny pojaty obecně – tedy pro všechny starší osoby. Někteří lidé mohou na sobě zmíněné znaky zaznamenat o něco dříve, jiní později. Je též třeba zdůraznit, že

³ Opět je nutné zde zohlednit individuální situaci jednotlivce, případně právní normy daného státu. Hraniční fázi máme na mysli několik let před odchodem do důchodu, tedy dobu očekávání významné životní změny, a několik let po nástupu do důchodu, tedy dobu aktivního vyrovnávání se s již aktuálním stavem. Existuje ovšem i řada netypických situací (Např. volný přechod z dlouhodobé pracovní neschopnosti či nezaměstnanosti do starobního důchodu či naopak pokračování v budování kariéry u některých profesí).

některé z nich nemusí u jedince nastat nikdy. Dá se však obecně předpokládat, že v pozdějším stáří budou tyto změny patrnější z hlediska kvality, ale též intenzity.

2.1.2. Biologické změny

Ke staršímu věku patří výrazné biologické změny, především involučního charakteru. Vágnerová (M. Vágnerová, 2007, s. 311) uvádí dvě základní příčiny takovýchto změn:

1. genetické dispozice, jež jsou základem tzv. primárního stárnutí
2. vnější faktory jako podstata tzv. sekundárního stárnutí.

Obě příčiny jsou individuálně specifické, ovšem rozdíl lze vidět v nemožnosti ovlivnění první z nich (DNA) a ve vnější ovlivnitelnosti (ovšem pouze do jisté míry) druhého typu uvedených příčin (životní styl, vlastní péče o zdraví apod.).

Mezi nejcharakterističtějšími somatickými změnami jmenujme:

- zhoršující se smyslové vnímání (například typicky zhoršující se funkce sluchu, zraku, ale i dalších smyslových receptorů)
- strukturální a funkční změny některých orgánů
- změny v metabolismu a distribuci jednotlivých životně důležitých látek v těle
- kvalitativní a kvantitativní přeměna buněčných struktur.

Jedním z důsledků somatických a fyziologických změn je typické vzezření starších osob (bílé vlasy, vráscitá kůže, pomalejší pohyby atd.).

Běžná v tomto věku je tzv. polymorbidita, tedy spojení několika onemocnění, pro něž je typický chronický průběh, někdy nejasná etiologie, případně též nestandardní projevy, kvůli nimž je mnohdy pro lékaře těžké určit přesnou diagnózu.

Na podkladě biologických změn přichází též problémy, s nimiž by starší osoby měly počítat. Například možnost občasné ztráty

stability a koordinace s následnými pády, zhoršený spánkový rytmus (typická je noční nespavost a naopak nutnost většího odpočinku během dne), třes rukou, zhoršená orientace atd.

2.1.3. Psychické změny

Vágnerová (2007) dělí takovéto změny na:

- biologicky podmíněné – například obtíže v zapamatování, snížení frustrační tolerance především vlivem strukturálních a funkčních změn mozku – zde je třeba rozlišit, nakolik se jedná o „normální“ projev stárnutí a nakolik takový jev značí určitou patologii
- psychosociálně podmíněné změny – tedy takové, jež jsou z velké části sociálně podmíněny (například snížení kompetencí vlivem změny statusu a role při odchodu do důchodu, psychické změny mohou být též ovlivněny postojem určité společnosti ke generaci seniorů, změny v nejbližším sociálním okolí apod.).

Dále lze zaznamenat individuálně specifická omezení v některých dalších schopnostech (například percepce, zpomalení poznávacích procesů, paměť). Je však třeba zdůraznit, že některé z těchto funkcí, jsou-li trénovány, se mohou uchovat v relativně vysoké míře až do pozdního věku. Zde však opět narážíme na vliv osobnosti jedince, jeho motivace, hodnotové orientace, zdravotního stavu a dalších charakteristik, jež mohou takovéto trénování facilitovat, případně znemožnit.

Zajímavé je, že někteří autoři si do jisté míry protiřečí. Zatímco Zavázalová mezi nejčastějšími symptomy psychických změn ve stáří uvádí „podrážděnost, izolovanost, úzkost, strach, neschopnost se soustředit,...,emoční labilitu“ (H. Zavázalová, 2001, s. 29), tedy vesměs symptomy negativní, Eysenck naopak zmiňuje „menší sklon starších lidí k výkyvům nálady, a logicky tedy jejich větší klid... Starší lidé jsou, pokud se dá o změně vůbec hovořit, spíše poněkud

lhostejnější k okolnímu světu a jejich nálada doznává jen nepatrných výkyvů k oběma pólům“ (Eysenck, 1987; cit. dle I. Stuart-Hamilton, 1999, s. 151). Držme se tedy názoru Vágnerové, která spojuje na jedné straně „celkové zklidnění, zmírnění a zpomalení“ a na straně druhé se podle ní „zvyšuje dráždivost, citlivost na určité podněty nebo na jejich kumulaci, narůstá citová labilita a snižuje se odolnost vůči zátěži“ (M. Vágnerová, 2007, s. 335). Současně souhlasíme s názorem některých vývojových psychologů, že vlivem stárnutí se zdůrazňují určité typické osobnostní rysy (například u člověka, u nějž se celý život projevovala zvýšená míra podezřívavosti, se může tato vlastnost zdůraznit a obtěžovat tak nejen „postiženého“ samotného, ale též okolí).

2.1.4. Sociální změny

Na tomto místě jmenujme nejpodstatnější sociální změny, jež mohou přijít s nástupem staršího věku a zásadně ovlivnit další život jedince, případně celé skupiny, v níž jedinec žije:

Změny sociálního statusu a role, sebepojetí

Dle Nakonečného „pojem role vyjadřuje očekávání, které na jedince klade jeho sociální okolí z hlediska určité situace a z hlediska jeho základních charakteristik (věku, pohlaví a sociálního statusu)“ (M. Nakonečný, 1999, s. 71) a podle téhož autora je aktivním vyjádřením sociálního statusu. V průběhu života se status a role mění a v závislosti na těchto změnách též pojetí vlastního „Já“ ve vztahu k sobě samému i jako součásti okolního světa. Většina starších osob po 65 letech věku je již několik let v důchodu, prošli jakousi „vyrovnávací fází“, kdy se snažili (jedni lépe, druzí méně úspěšně) adaptovat na zcela novou roli ve společnosti, rodině i sami před sebou.

Status a s ním související role důchodce je ve většině společností vnímána negativně. Starší osoby užívající si zaslouženého odpočinku v penzi jsou v lepším případě pasivně tolerovány, v horším jim je vyčítána nepotřebnost, zbytečnost a „ujídání ze státního rozpočtu“. Pokud se aktivní důchodce snaží o přivýdělek formou brigády, můžeme se setkat s názory, že takový člověk zabírá pracovní pozici produktivnímu, mladému člověku, který je tak „díky“ jemu nezaměstnaný. Tento postoj ke starším osobám jako ke zbytečným členům společnosti je dále podporován médii, která často prezentují starší osoby jako nerudné, protivné, věčně nemocné a všudypřítomné „překážky“.

Jako důležitý prvek, do značné míry ovlivňující sociální chování, zmíníme též sebepojetí. Jak uvádí Hayesová: „Často se rozlišuje mezi sebeobrazem (self-image), který je prostým obrazem, jež lidé mají o sobě, o svých zálibách atd., a sebeúctou, která je hodnotící složkou sebepojetí a zahrnuje internalizované sociální soudy či úsudky (social judgements).“ (N. Hayesová, 2007, s. 22). Ve starším věku může dojít ke specifické dysbalanci mezi těmito dvěma jevy. Zatímco starší žena či muž vnímá sebe sama jako člověka moudrého, zkušeného, zasluhujícího si úctu a odpočinek po celoživotní práci, dříve či později se může setkat s postojem společnosti, jež vnímá starší lidi jako zbytečné elementy. Tento postoj se určitým způsobem projikuje do jeho sebepojetí, přičemž jednou z možností, jak se takovému negativnímu pohledu bránit, může být i agrese.

Rodina jako primární sociální skupina

K zásadním změnám z hlediska sociální psychologie dochází ve struktuře a funkci primární rodiny. Člověk, na němž v předchozích letech záviselo fungování rodiny jako celku i vztahy jednotlivých

členů, se postupně dostává z vedoucí, pečující pozice do pozice více či méně závislé.

Dospělé děti mají již zpravidla založenu svou vlastní rodinu a do popředí zájmu starších lidí se dostávají především vnoučata jako „výsledek“ celého předchozího života. Dá se říci, že v tomto období má člověk možnost sbírat a naplno užívat plody svého celoživotního výchovného úsilí. Zde, ve fungujících rodinách svých vlastních dětí, vidí důsledky své snahy, způsobu výchovy, vědomého i nevědomého působení při vytváření postojů, norem, hodnot a od nich odvislého jednání svých potomků. Na druhé straně je nutno se ptát, zda v případě nefungujících vztahů (v krajním případě se projevujících i agresivním a násilným jednáním) nedošlo do jisté míry k výchovným chybám právě ze strany staršího člověka, který nyní sbírá „poněkud shnilé“ plody svého celoživotního výchovného působení.

Zatímco dříve, vzhledem k majetkovým a bytovým poměrům, bylo soužití několika generací běžným jevem, dnes žijí potomci a prarodiče ve většině případů odděleně. To může na jedné straně přispět k nezávislému rozhodování a přebírání zodpovědnosti mladších členů rodiny, ovšem na druhé straně ke ztrátě mezigeneračních kontaktů. Může tak dojít k omezování či ztrátě schopností tolerance a hledání kompromisů v soužití, jež by dále mohly eliminovat případné agresivní jednání.

V tomto věku se starší člověk musí často vyrovnávat s osamělostí, případně s úmrtím životního partnera, kdy, jak píše Sýkorová, „adaptaci značně podmiňuje kvalita zbylých primárních sociálních vztahů a schopnost jedince navazovat a rozvíjet vztahy nové“ (D. Sýkorová, in N. Špatenková a kol., 2004, s. 68).

Další sociální vztahy

Mezi dalšími sociálními vazbami, jež mohou hrát důležitou roli v životě staršího člověka, jsou sousedé, přátelé a známí. Tito lidé pro něj mohou představovat pojítka s minulostí, kdy sdílejí společné vzpomínky, zážitky i hodnoty. Svět se však stále mění, sousedé a známí se stěhují či umírají a na jejich místo přichází cizí, často mladí lidé, s nimiž již staršího člověka nepojí nic. V závislosti na osobnostním založení se s touto nově nastalou sociální situací více či méně úspěšně vyrovná, ale častěji pociťuje určitou míru prázdnoty, osamělosti a absence blízkých sociálních vztahů.

Obdobná situace nastane ve chvíli, kdy se starší člověk sám přestěhuje (ať už ke své rodině či naopak od ní, ale též do různých typů sociálních zařízení). Opět zde dochází k naprosté změně v sociálním okolí, potažmo sociálních vztazích, jež je obecně staršími lidmi hůře snášena. Na tuto skutečnost upozorňuje i Alan: „Protože ve stáří celkově vzrůstá význam základních životních potřeb (zdraví, stravy, pohyblivosti), jsou právě bydlení a domov stále silněji vnímány jako životní centrum – a stěhování pak jako vytržení z životního stylu.“ (J. Alan, 1989, s. 381). Stejně tak Špatenková poznamenává: „Změnu bydliště starší lidé prožívají jako zásadní vytržení z dosavadního životního stylu. Opouštějí totiž domov – důvěrné místo s důvěrně známým fyzickým a sociálním okolím, a s nezřídka oslabenými silami a zdroji musejí budovat domov nový.“ (N. Špatenková, 2004, s. 69).

Postoje, hodnoty a sociální normy

Postoje, dle našeho názoru, výstižně definuje Allport: „Postoj je mentální a nervový vztah pohotovosti, organizovaný zkušeností a vyvíjející direktivní nebo dynamický vliv na odpovědi individua vůči všem objektům a situacím, s nimiž je v relaci.“ (Allport, 1935; cit. dle M. Nakonečný, 1998, s. 217).

S pojmem postoj úzce souvisí též stereotypy a předsudky. Podle Tošnerové je předsudek „kriticky nezhodnocený úsudek (vycházející z myšlenkových stereotypů), který je silně ovlivněný tradicí, osobní zkušeností, respektive emocemi a z něj plynoucí postoj, názor přijatý jedincem (skupinami).“ (T. Tošnerová, 2002, s. 6). Podle téže autorky je stereotypem chápán „v psychologii a sociologii ustálený a navyklý vzorec myšlení a chování; soubor představ, které mají příslušníci společenské skupiny o sobě (autostereotyp) nebo o jiných (heterostereotyp), sociální stereotyp obsahuje hodnotící, často iracionální soudy, mívá blízko k předsudkům (rasovým, etnickým ap.). Změna individuálního i sociálního stereotypu je nesnadná. Je provázena negativními emocemi.“ (T. Tošnerová, 2002, s. 6).

Pro téma naší práce je důležité, že postoje a hodnoty individuálně variují, ovšem na podkladě kulturně podmíněné jednoty. Jinými slovy: Základní hodnoty, jež jsou typické pro určitou kulturu, se předávají z generace na generaci, ovšem můžeme rozpoznat i hodnoty typické pro menší skupiny (např. rodiny či určitou generaci), ale též hodnoty a postoje individuální, jež jsou utvářeny v průběhu života jedince vlivem zkušeností (osobních či zkušeností v kontextu určitých historických událostí).

Hodnoty, jež zastává starší člověk a které si budoval po celý uplynulý život, jsou často hluboce zakořeněné a lze je jen těžko změnit. Jeho hodnoty a sociální normy tak mohou nabýt i jistou míru rigidity. Osoba tak může být konfrontována se zcela odlišnými hodnotami, postoji a sociálními normami, jež jsou zastávány a prosazovány nastupující generací, jež žije v odlišných podmínkách a zažívá zcela nové zkušenosti v sociálním, kulturním, ekonomickém i politickém kontextu. Opět záleží na jeho osobnosti, jak se s takovou konfrontací vyrovná, případně jak na ni bude nadále reagovat.

2.2. Agrese a násilí

Uvedené dva pojmy jsou v dnešní společnosti skloňovány ve všech pádech a stávají se často sledovaným cílem poznání. Stejně jako laik jen málokdy tuší rozdíl mezi těmito dvěma slovy, ani odborníci nejsou zajedno v jejich definici. Například Deaux, Dane a Wrightsman (1988, s. 254) definují agresi jako „jakékoliv chování vedoucí k ublížení jinému žijícímu tvorovi“, přičemž zdůrazňují nutnou přítomnost úmyslu a současně poukazují na fakt, že agresí není míněna jen fyzická, ale též jiná forma ublížení (např. slovní). Spurný definuje agresi podrobněji, a to jako „destruktivní chování, směřující k fyzickému (brachiálnímu), slovnímu (urážka, pomluva) nebo symbolickému (pomocí gest) útoku vůči jinému jedinci (předmětu)“ (J. Spurný, 1996, s. 17).

Druhým rozdílem mezi jednotlivými autory může být diference (či naopak její absence) mezi pojmy agrese a násilí. Spurný (1996) chápe pojem násilí jako nadřazený pojmům agrese (verbální, fyzické, vůči osobám, vůči předmětům) a manipulace (neagresivní „ohlupování“, násilí z „podřízené“ pozice) a kombinaci obou typů. Pro Čermáka je agrese „většinou chápána jako jakákoliv forma chování, jehož cílem je záměrně někoho poškodit nebo mu ublížit“ a „kromě fyzického ublížení lze za agresi považovat také psychická a emocionální zranění“ (I. Čermák, 1999, s. 12). Oproti Spurnému (viz výše) však pojem násilí vyčleňuje jako subkategorii a definuje jej jako „záměrný pokus někomu ublížit“. V této práci hovoříme o agresi dle pojetí Čermákovy, kdy agresi chápeme jako obecnější pojem.

Jak již bylo zmíněno v úvodu, pokud bychom chtěli pojmut agresi a násilí ze všech pohledů psychologie, museli bychom ji podrobně rozpracovat i v souvislosti s emocemi, rysy osobnosti, charakterem a mnohými dalšími psychologickými kategoriemi. My se však budeme soustředit především na sociálněpsychologický

pohled, ačkoliv musíme mít neustále na zřeteli mnohé další proměnné, jež agresivní a násilné chování ovlivňují. Ostatně, vzhledem k neoddělitelnosti „vnitřního“ a „vnějšího“ světa osobnosti se nám ani při nejlepší vůli takovýto jednostranný pohled nemůže zdařit a musíme brát v úvahu, i přes sociálněpsychologické zaměření práce, skryté proměnné ovlivňující agresivní a násilné jednání.

2.2.1. Základní teorie agrese

Agrese je pojímána mnoha autory a nahlížena specifickými přístupy, jež jsou většinou ovlivněny určitými psychologickými směry. My zde představíme tři nejpodstatnější pilíře, jež tvoří naprostý základ dosavadního poznání o agresi:

Biologické teorie agrese

Nejdůležitějšími poznatky, jež na dlouhou dobu ovlivnily chápání problematiky agrese, přispěli do psychologických věd především dva významní autoři:

Sigmund Freud (cit. dle J. Výrost, I. Slaměník, 1997), který v rámci psychodynamického přístupu rozpracoval tzv. hydraulický model, kdy se „energie, která žene lidské jednání, postupně hromadí, dokud nemůže být uvolněna určitým způsobem“ (J. Výrost, I. Slaměník, 1997, s. 319). Podstatou tohoto přístupu je pud, tedy vrozená hnací síla lidského jednání. Není bez zajímavosti, že zhruba do roku 1920 byl Freud přesvědčen o tom, že agrese je především výsledkem frustrace sexuálních impulzů. Teprve jeho nová teorie byla postavena na dvou základních pudech – pudu života (Eros) a pudu smrti (Thanatos) (cit. dle L. Berkowitz, 1962, s. 5).

Druhým významným autorem, který částečně navazuje na Freudův hydraulický model, je Konrad Lorenz (K. Lorenz, 1992),

který vychází v chápání agrese též z vrozených predispozic – instinktů, jež ovlivňují naše chování. Ačkoliv může být, zejména na základě svého stěžejního díla Takzvané zlo (1992), kritizován za srovnávání chování nižších živočichů a člověka, při bližším pozorování vzájemného chování mezi lidmi nelze nesouhlasit s jeho tvrzením, že „sociální chování člověka není na žádný způsob diktováno výhradně rozumem a kulturní tradicí, nýbrž je stále ještě poslušno těch zákonitostí, které se uplatňují ve všech fylogeneticky vzniklých instinktivních způsobech chování“ (K. Lorenz, 1992, s. 200).

Frustrační teorie agrese

Dalším mezníkem ve vývoji poznání problematiky agrese je přínos tzv. yaleské skupiny (Dollard, Doob, Miller, Mowrer, Sears, 1939; cit. dle M. Hewstone, W. Stroebe, 2006)⁴. „Podle jejich modelu je jedinec k agresivnímu jednání motivován pudem aktivovaných frustrací“ (M. Hewstone, W. Stroebe, 2006, s. 366). Dollard se svými spolupracovníky předpokládali, že agrese je vždy důsledkem frustrace a frustrace vždy spěje k určité formě agrese. Po následné kritice však agresi předefinovali na dominantní tendenci v reakci na frustraci (Miller, Sears, Mowrer, Doob, Dollard, 1941, cit. dle M. Hewstone, W. Stroebe, 2006).

Teorie sociálního učení

Posledním přístupem, jež nelze opomenout při jmenování nejdůležitějších pilířů v hledání a poznávání příčin agrese, je teorie sociálního učení Alberta Bandury (1963). Zatímco předchozí teorie jsou postaveny na vrozených dispozicích k agresivnímu jednání – pudech, základem tohoto přístupu je především sociální učení, tedy možná změna chování individua působením vnějších vlivů. Agrese je

⁴ Vzhledem ke ztížené přístupnosti primárního zdroje citujeme zdroj sekundární. K bližšímu studiu odkazujeme na původní práci: Dollard, J., Doob, J., Miller, N., Mowrer, O., Sears, R. (1939). Frustration and aggression. New Haven: Yale Univ. Press.

tedy chápána jako naučené jednání. Jedinec si osvojuje nové způsoby jednání nikoliv pouze vlastními zkušenostmi, ale i pozorováním chování jiných lidí a pozorováním (nebo vlastním zážitkem) následných pozitivních důsledků takového jednání pro samotného aktéra. V návaznosti k této teorii bychom dále uvedli i pozorování agrese a násilí v médiích, jak jej zmiňují například Hewstone a Stroebe (2006). Na principu Bandurovy teorie může, dle našeho názoru, dojít k osvojení určitých typů agresivního a násilného jednání při nevhodné mediální prezentaci takového jednání s jeho následným kladným posílením (například ekonomické či jiné výhody dosažené nadávkami či vyhrožováním).

2.2.2. Typologie agresivního jednání

Mezi základními typy je například Čermákem (1999) jmenována agrese:

- instrumentální – tedy agrese, jež je prostředkem k dosažení určitého vnějšího cíle
- emocionální (afektivní) – není prostředkem, ale cílem sama o sobě, přičemž je spouštěna a doprovázena silným emocionálním prožitkem

Buss (1961; cit. dle I. Čermák, 1999) vytvořil typologii agrese na základě tří dimenzí:

- přímá X nepřímá agrese
- verbální X fyzická agrese
- aktivní X pasivní agrese

Vzniká tak osm druhů možné agrese:

- fyzická aktivní přímá (např. facky, kopance)
- fyzická aktivní nepřímá (např. najmutí vraha)

- fyzická pasivní přímá (např. bránění někomu v dosahování jeho cílů)
- fyzická pasivní nepřímá (např. odmítnout splnit požadavky)
- verbální aktivní přímá (např. urážky, nadávky)
- verbální aktivní nepřímá (např. pomluvy)
- verbální pasivní přímá (např. odmítnutí s někým mluvit)
- verbální pasivní nepřímá (např. nezastat se někoho)

Jak uvádí Baumgartner: „Ženy, jelikož jsou fyzicky slabší než muži, se ve větší míře spoléhají na verbální a hlavně nepřímé způsoby agresivního jednání.“ (F. Baumgartner, in I. Čermák a kol., 2003, s. 121). Dle téhož autora se v dospělosti, v porovnání s obdobím dětství a dospívání, častěji uplatňují skryté formy agrese. V návaznosti na názor Baumgartnerův lze tedy typické projevy agrese specifikovat též s hlediska pohlaví a vývojové etapy, v níž se jedinec nachází (samozřejmě s mnohými interindividuálními rozdíly). Současně bychom doplnili, že projevy agrese jsou dále značně ovlivněny mnohými jinými vlivy (například kulturní prostředí, vzdělání, životní zkušenosti, sociální normy apod.).

Pro úplnost uvedme typologii agrese dle jejích aktérů, kdy agrese může být aktivitou individuální (a to jak vůči jinému individu, tak vůči sobě samému), skupinovou, z makrosociálního hlediska též mezikulturní či mezinárodní.

Zvláštním, specifickým fenoménem je agrese davu, jímž se zabývá například Le Bon (1997). Problematiku hromadného chování ve své práci přibližuje též Mikšík (2005). Lze si však jen těžko představit (a v dostupných pramenech jsme se ani s podobnou zmínkou nesetkali), že by se vyskytl případ agresivně jednajícího davu složeného z osob starších 65 let. Proto se v naší práci takovouto problematikou blíže nezabýváme.

Specifickou formou agresivního a násilného jednání, o níž se v poslední době nemálo hovoří především v souvislosti se školním či pracovním prostředím, je šikana, která může mít podobu od téměř neznamenných forem až po brutální, fyzické napadání oběti.

2.2.3. Podmínky vyvolávající agresi

V rámci této kapitoly zmíníme možné podmínky, jež mohou svým působením snadněji vyvolat agresivní jednání. Deaux, Dane a Wrightsman (1988) jmenují následující:

- frustrace – tato podmínka byla přiblížena v rámci teorie Dollarda a jeho spolupracovníků; jestliže je osoba po určitou dobu frustrována v dosahování svých cílů, případně v uspokojování svých potřeb, může se tato frustrace projevit ve formě agrese
- efekt zbraně – u člověka, který disponuje zbraní, může být agrese vyvolána snadněji, než kdyby v danou chvíli zbraň k dispozici neměl
- zvýšená excitační úroveň (arousal) – touto problematikou se zabýval ve své teorii transferu excitace Zillmann, který říká, že „excitace generovaná v jedné situaci může být převedena a zesílena do jiného emocionálního stavu“ (D. Zillmann, 1979; cit. dle K. Deaux, F. C. Dane, L. S. Wrightsman, 1988, s. 262)
- zvnějšku přicházející verbální či fyzický útok – v tomto případě je agrese reakcí na takový útok
- podněcování třetí osobou – jedním z předpokladů je, že přítomnost další osoby může způsobit agresivní jednání v situaci, kdy by člověk bez přítomnosti takové osoby agresivně nejednal. Čermák k tomuto říká, že: „Přítomnost třetí osoby ještě více zesiluje potřebu sebepotvrzení a posílení vlastní hodnoty v násilné interakci. Diváci mohou zjitřit konflikt, neboť ponížení

spojované s urážkami nebo zpochybněním autority se jejich přítomností zvyšuje.“ (in I. Čermák a kol., 2003, s. 40).

- deindividuace – jedinec, jež v rámci skupiny požívá určité míry anonymity, se s větší pravděpodobností v určité situaci projeví agresivně než kdyby byl sám. Tento jev zkoumal například Philip Zimbardo. Známý je jeho experiment, kdy čtyři studenti věřili, že sdílejí zodpovědnost při uštěďřování elektrických šoků dalšímu studentovi. Polovina studentů byla v plné anonymitě (neudávali svá jména a byli skryti ve tmě), zatímco druhá polovina anonymní nebyla. Anonymní studenti dávali objektu více elektrických šoků, než studenti známí (P. Zimbardo, 1970; cit. dle K. Deaux, F. C. Dane, L. S. Wrightsman, 1988)
- drogy – různé typy omamných látek mohou též způsobovat či ovlivňovat míru agrese vůči sobě nebo vůči okolí
- podmínky okolního prostředí – zejména fyzikální podmínky (hluk, světlo, okolní teplota aj.).

2.3. Možné příčiny agresivního jednání starších osob vůči sociálnímu okolí

V této kapitole syntetizujeme téma agresivního a násilného jednání v souvislosti s generací starších osob, se specifickými znaky a změnami, jež v tomto období nastávají, a současně problematiku nahlédneme skrz výše zmíněné teorie agrese. Uvědomme si však, že příčiny se navzájem do značné míry prolínají, vzájemně spolu souvisí, tudíž tyto dvě podkapitoly budou velmi úzce propojeny (například zhoršený sluch jako možná příčina agresivního jednání úzce souvisí s frustrační teorií agrese dle Dollarda a kol.). Stejně tak nelze zcela oddělit biologické, psychické a sociální znaky stárnutí, jež mohou být samy sobě vzájemnými příčinami i následky

(například tělesné onemocnění významně ovlivňuje psychický stav, jenž se dále projeví v sociálních vztazích jedince; případně naopak – sociální izolovanost může značně ovlivnit psychický stav jedince, jež se dále projeví ve zhoršujícím se zdravotním stavu). Naším cílem je zmapovat podmínky vzniku a možnost ovlivnění agresivního jednání na podkladě specifických znaků staršího věku, ovšem nevylučujeme mnohé další příčiny takového jednání. Některé z předpokladů bude možno ověřit v rámci empirického výzkumu, jiné bude nutno ověřovat v dalších výzkumech. Berme je tedy jako podnět k další práci. Tuto kapitolu je možné považovat též za podnět k zamyšlení osobám, jež jsou v kontaktu se staršími lidmi a mnohdy nejsou schopni nalézt příčinu jejich chování.

2.3.1. Příčiny agrese související s biologickými, psychickými a sociálními změnami ve starším věku

Příčiny, jež mohou ovlivnit chování staršího člověka, a tedy vyvolat případné agresivní jednání, mohou být následující:

- omezení funkce smyslových receptorů. Člověk se vlivem těchto změn může cítit dezorientován, může se u něj vyvinout pocit neschopnosti či méněcennosti. Mylně se domnívá, že okolí mluví schválně tišším hlasem, aby byl znevýhodněn, případně znemožněn. Takový člověk může neadekvátně reagovat na základě chybného zachycení a následné interpretace slov či rozhovorů v blízkém okolí. V jiném případě si starší člověk kvůli zhoršenému sluchu zvyšuje hlasitost u svého televizního či radiového přijímače, což v může v domě s více bytovými jednotkami vyvolat nejen jeden konflikt

- dalším typickým projevem na podkladě biologických změn je spánek. Starší člověk, jež po celý život neměl problém s usínáním a pravidelným spánkem, může nyní trpět nespavostí, jeho spánek je mělký, přerušovaný. Podněty, jež dříve nevnímal, se nyní stávají rušivými a obtěžujícími (hrající hudba či televize, štěkající pes atd.). Zatímco dříve byl schopen na takovéto podněty nebrat zřetel, chápe je nyní jako výrazné omezení svého vlastního klidu a soukromí
- omezená hybnost, chronická onemocnění a dlouhotrvající bolesti jsou vnímány jako obtěžující nejen ve starším věku, ale po celý život. Pokud se však k tomuto přidá pocit nemožnosti zlepšení stavu, případně naopak jeho stálé zhoršování, může člověk jako ulevující strategii zvolit neadekvátní způsob jednání vůči okolí
- u některých lidí mohou být velmi neblaze pocíťovány viditelné tělesné změny. Jelikož své sebepojetí a hodnotu vlastního já odvozujeme do značné míry od svého vzhledu, sledování nezvratitelných změn, jež s věkem zákonitě přicházejí, může být vnímáno velmi negativně. Zejména u lidí, kteří si po celý život mimořádně zakládali na svém vzezření, tělesném image, je jakákoliv zmínka na téma vzhledu a krásy vnímána nepříznivě, případné útržky rozhovorů z okolí mohou být nemístně vztaženy na vlastní osobu
- jako typicky uváděné psychické změny jmenujme zhoršenou paměť (zejména schopnost vštípení), celkovou emocionální labilitu, nebo naopak jistou míru zdánlivé emocionální rigidity. Starší člověk tak může rychle zapomínat informace, jež mu byly sděleny, v důsledku čehož se může později dostat do konfliktu. Jak bylo uvedeno dříve, negativní emoce (jež mohou být ve starším věku vyvolávány mnohem snáze) jsou mnohdy příčinou agresivního jednání. Někteří jedinci však emoce navenek neprojevují. Negativní emoce plynoucí například

z frustrace některých potřeb se tak mohou ukládat a „vytrysknout“ po zdánlivě banálním podnětu, což může překvapit nejen okolí, ale i samotného staršího člověka

- ve starším věku se obecně snažíme vyhledávat více klidu k odpočinku. Takovýto stav je však velmi těžké navodit uprostřed rozlehlého sídliště, v bytovém domě, kde žijí mladé rodiny s malými dětmi. Též běžné pochůzky (nákupy, návštěva lékaře) se mohou stát stresujícími zážitky s neblahým vlivem na psychiku, potažmo na chování staršího člověka. Typickými vlivy, souvisejícími s velkými aglomeracemi a potenciálně zapřičiňujícími agresi mohou být: velké množství lidí na malém území, hluk, smog, neustále se měnící prostředí kvůli výstavbě nových budov, časté změny v sousedských vztazích v důsledku stěhování, jež je tolik typické pro velká sídliště. Všechny tyto znaky výrazně omezují orientaci staršího člověka v prostředí a mohou vyvolat konflikt či nevhodné chování vůči okolí
- podstatnou změnou v sociální oblasti je ztráta statusu spojeného zejména s profesí, případně s přerozdělením vedoucích sil v sociálních vztazích. Člověk vnímá svůj nově nabytý status jako dehonestující, shledává sám sebe neužitečným. Může se tak snažit o budování respektu i nevhodnými cestami. Čermák k tomuto říká: „Agrese slouží k vyvolání (obnovení) respektu, jenž je žádoucí součástí veřejného já.“ (in I. Čermák a kol., 2003, s. 32)
- ve starším věku se běžně setkáváme s naprostou změnou v síti blízkých sociálních vztahů. Typickým příkladem je úmrtí či onemocnění partnera, kdy dochází, v případě smrti, k naprosté změně životního stylu a v případě onemocnění partnera ke změně pozic a sil v domácnosti. Jak uvádí Gjuričová: „Někdy může přinášet zároveň u zdravého partnera pocit absolutní moci nad bezmocným partnerem. Mezi partnery může pak vzniknout

vzorec negativních interakcí. Projevy bezmoci bývají přitom zvýrazňovány a zdravý partner může využívat své převahy k šikanování a používání násilí.“ (Š. Gjuričová, J. Kocourková, J. Koutek, 2000, s. 86)

- dalším z případů, kde se může projevit agrese staršího člověka, je jeho vztah k dětem a vnoučatům, případně k dalším blízkým lidem. Osoba, která není schopna (nebo ochotna) nalézt si dostatečné naplnění volného času (případně je celoživotně navyklá používat nevhodné taktiky k získávání pozornosti), může využívat manipulace jako skryté agrese vůči okolí s cílem získat dostatečnou pozornost (Např.: „Vy mně určitě nemáte rádi, když za mnou ani nepřijedete. Byli byste radši, kdybych umřela.“)
- typickou příčinou agresivního jednání mohou být též předsudky. V této souvislosti zmíníme pojem ageismus, který „znamená nepřátelský postoj ostatních generací ke starým lidem“ (H. Zavázalová a kol., 2001, s. 50). Předsudky zakládající ageismus jmenuje Palmore (1990; cit. dle T. Tošnerová, 2002). Jsou jimi například nemoc, impotence, ošklivost, pokles duševních schopností, zbytečnost atd. Takovéto předsudky jsou často zmiňovány v souvislosti s agresí ostatních generací vůči seniorům. Ovšem náš názor je, že mohou ovlivňovat i jednání starších osob navzájem (můžeme se setkat s proslovem: „Já se cítím jako za mlada, nic mi není, ale moje sousedka je stará a protivná, nedá se s ní vydržet.“) a být tedy i příčinou agresivního jednání. Kromě předsudků vůči starším lidem však existují též předsudky vůči mladé generaci, případně proti některé z etnických minorit či jinak odlišných skupin. Fenomémem dnešní doby je prolínání mnoha etnických minorit, národností, ras a kultur. Běžný starší člověk se však s těmito lidmi, v důsledku omezené možnosti sociálních kontaktů, nemá možnost setkávat v každodenním životě. Mnohdy získává informace o takovýchto

skupinách pouze z médií, kde jsou často negativně prezentovány (v souvislosti s trestnou činností, nemocemi apod.). Při osobním setkání s cizincem se mohou projevit takto vytvořené negativní postoje a stereotypy

- na závěr této podkapitoly zmíníme zajímavý názor Kimmela, který říká: „Sociální role a role související s věkem mají zřetelný vliv na naše chování. Nicméně tento vliv není vždy pozitivní....Lidé, kteří vybočují z takto předepsaného chování, mohou zažít sociální tlak na přizpůsobení, případně vnímat formální sankce v různých stupních závažnosti.“ (D. C. Kimmel, 1990, s. 72). Takovéto sankce si tedy dobře dovedeme představit nejen ze strany sociálního okolí vůči starším lidem (například starší člověk, jenž svým velmi aktivním způsobem života nezapadá do běžné představy klidného a tichého důchodce, je proto pomlouván a kritizován), ale též mezi staršími osobami navzájem, případně naopak – starší generace vůči okolí.

2.3.2. Teorie agrese a jejich aplikace na generaci starších osob

Jak bylo řečeno, člověk, na pozadí racionálního smýšlení a stanovených sociálních, kulturních, ale též právních norem, jedná v mnohých situacích na základně svých instinktů, pudů. Tyto normy a pravidla slušného chování nám však nedovolují jednat plně v souladu s vlastními instinkty, jejichž vliv si sami mnohdy neuvědomujeme. Své instinktem motivované chování se většinou snažíme racionálně vysvětlit.

Na některé formy chování, včetně agresivního chování starších osob, lze aplikovat Lorenzovu teorii založenou na instinktech. Výrazný vliv jednoho z těchto instinktů – instinktu teritoriálního, lze

opět sledovat ve větších městech, kde se na jednom místě setkává více lidí, případně v bytových domech. Zde zcela zřetelně pozorujeme tendenci (nejen) starších osob hájit si svůj vlastní životní prostor, jež brání mnohdy i ne zcela korektními prostředky (hádky, pomluvy apod.)

V případě teorie frustrace-agrese Dollarda a kol. uvedeme konkrétní případ, který, dle našeho názoru, s touto teorií úzce souvisí: „Zažili jsme jeden případ, kdy důchodce opakovaně z okna poléval kolemjdoucí děti vodou. Na pána bylo podáno oznámení jedním z rodičů. Při šetření nám pán řekl, že děti pod jeho okny schválně křičí a on už neví, jak dál.“ (R. Pinkava, strážník městské policie v České Lípě, osobní sdělení, 27.7.2007). Dle našeho názoru je toto klasický příklad frustrace vlivem nepříznivých vnějších podmínek. Setkala se zde běžná situace zvýšeného hluku (který je na větším sídlišti zcela přirozeným jevem) a snížená frustrační tolerance staršího člověka s následným agresivním jednáním vůči sociálnímu okolí. Takovéto ztížené podmínky by však mohly vyvolat agresivní reakci u jakéhokoliv člověka bez ohledu na věk.

Stejně tak Bandurova teorie sociálního učení je aplikovatelná na jakékoliv věkové stadium. Běžně je tato teorie zmiňována v souvislosti s dětmi, ovšem nejen děti se učí z vlastních zkušeností a pozorováním chování druhých lidí. I starší lidé se dostávají do situace, kdy mají možnost sledovat chování jiného člověka. Pokud je takové chování korunováno úspěchem, mají tendenci jej zopakovat. Ovšem myslíme si, že aplikace této teorie má přeci jen jisté hranice, jelikož navyké způsoby chování, jež se utvářely v průběhu celého života, jsou ovlivnitelné přeci jen o něco hůře, než tomu bylo v dětství. Pokud tedy starší člověk jedná agresivně, dá se předpokládat, že se tomuto chování mohl naučit již v předchozích obdobích a nemá tedy souvislost se stárnutím.

3. Empirická část

3.1. Výběr osob pro kvalitativní výzkum

Pro kvalitativní výzkum byly vybráni respondenti z řad klientů dvou domů s pečovatelskou službou – v České Lípě na Ladech a v Dolní Libchavě.

Z teoretické části diplomové práce vyplývá, že pro náš sociálně-psychologický pohled na agresi starších osob je, kromě jiného, důležitá též charakteristika okolního prostředí, v němž osoba žije. Specifikujme tedy blíže obě zařízení:

DPS Lada – zařízení staršího typu (dva propojené panelové domy) se nachází uprostřed panelového sídliště. Nabízí 130 bytů (jedna místnost s kuchyňským koutem a sociální zařízení). Je určen pro seniory, jimž zdravotní stav neumožňuje plně se o sebe starat ve své vlastní domácnosti.

DPS Dolní Libchava – do ledna 2007 Domov - Penzion pro důchodce, kde byl podmínkou k přijetí důchodový věk a poměrně soběstačný způsob života, nyní Dům s pečovatelskou službou. Zařízení je vybudováno na okraji České Lípy – ve vesnickém prostředí dle nových standardů. Jsou zde bytové jednotky pro 80 lidí. Budova je rozdělena do několika nízkých pavilonů, přičemž ke každému bytu náleží balkon, případně samostatná zahrádka.

Osoby byly ke kvalitativnímu výzkumu vybrány za pomoci vedoucích a sociálních pracovníků obou zařízení (tedy metodou nepravděpodobnostního výběru výzkumného vzorku). Pracovnice navrhly osoby na základě jejich komunikačních schopností, ochoty k rozhovoru, zdravotního stavu a momentální nálady (jedna z žen, jež

souhlasila s výzkumem, rozhovor později odmítla vzhledem k úmrtí manžela).

Základní informace o výzkumném vzorku:

Celkový počet: 23

DPS Lada: 10 osob

DPS Dolní Libchava: 13 osob

Věk: 65 – 95 let

Počet žen: 17

Počet mužů: 6

3.2. Metodologie sběru dat

S osobami byl proveden polostrukturovaný rozhovor, který probíhal přímo v bytech dotazovaných. Rozhovory byly s vědomím dotazovaného nahrávány na diktafon, případně písemně zaznamenávány, přičemž byl respondent ujištěn o plné anonymitě své výpovědi. S několika osobami byl proveden zkušební výzkum. Jelikož struktura i způsob vedení rozhovoru se osvědčily, nebylo třeba provádět další změny a zkušební rozhovory byly zařazeny do zkoumaného vzorku. Každý rozhovor trval zhruba 45 minut, proto jsou v následující kapitole zachycena pouze nejpodstatnější sdělení.

Otázky polostrukturovaného rozhovoru byly následující:

Základní údaje: Jméno, rok narození, původní zaměstnání, délka pobytu v zařízení

Otázky k polostrukturovanému rozhovoru:

Co vy osobně vnímáte jako agresivní a násilné jednání?

Setkal/a jste se s takovým jednáním vůči své osobě, které jste vnímala jako agresivní (v rodině, ve společnosti nebo v tomto zařízení)?

Myslíte si, že sociální okolí je agresivní vůči starším osobám, případně vnímáte větší či menší míru takové agrese oproti minulosti?

Jaké jsou podle vás příčiny agrese společnosti vůči starším lidem?

Jaké by mohly být důvody k agresivnímu jednání starší osoby vůči okolí?

Setkal/a jste se s takovým jednáním?

Na základě těchto otázek byl rozhovor případně rozvinut dle individuální zkušenosti dané osoby.

3.3. Kazuistiky

Dům s pečovatelskou službou Česká Lípa Lada

Kazuistika 1

Základní údaje: Paní H., 69 let, původním zaměstnáním ošetřovatelka v kravíně, v DPS Lada 5 let

Záznam z rozhovoru:

Na téma agrese začala paní povídat o klientech DPS: „Někdy se tady sousedi hádají, ale jinak je to tady společensky bezvadný, alespoň pro mě.“

„Agrese pro mě znamená někomu druhému ubližovat, už třeba jenom slovně, tak pro mě je to blbý. Mně osobně se to nestalo, ale jsou tady takový lidi, že se jim to stalo. Byla tady jedna babička, ta už taky zemřela, a jí všichni odstrkovali. Mně to bylo líto, odstrkovali ji venku i tady, i ty její děti. Ona žila dvanáct let s jedním dědou a jeho syn ji mlátil. Ona měla takovou povahu, že se vůbec nebránila, to já bych jim všechno řekla. A za druhé já jsem flegmatik vůči svým

dětem a na každého. Prostě ať mi políbí šos a hotovo, ale někdo to neumí. Ona držela všechno v sobě, jen mně se svěřovala. Já jsem se s agresí nesešla a o dětech nechci vědět nic. Jsou tady ale lidi, kteří se povyšují nad druhé a hodně. Až na jednoho chlapa tady. Když je střízlivej, tak je bezvadnej, ale jak se napije, tak by ho člověk nejradši zabil.“

„Já si rozumím s každým, protože nemám tu povahu mlčet. Já se dám s každým do řeči. Jen ta paní, jak jsem o ní povídala, tak se s nikým nebavila, pořád se jí stýskalo. Tak jsem jí říkala, že takhle se neseznámí, že musí umět komunikovat. Ona se i sama stranila. Ona třeba i společné akce si zaplatila a nešla. Já mám totiž ráda srandu. Pokud si člověk neumí udělat legraci ze sebe, tak to potom vůbec nepřijme. Ale i já jsem někdy sprostá.“

Paní H. se prý v rámci zařízení nesešla s agresí, ale ve městě již měla konflikt. „Jedenáctiletý kluk kouřil, tak jsem mu řekla, že je na to nějaký malej a on mě poslal někam, co je mi prý do toho, málem by mi byl vrazil facku. Ale já bych mu ji dala. Když jsem šla po ulici a šla babička, tak to jeden čtrnáctiletý kluk po ní opakoval. Když to opakoval po mně, tak jsem mu vrazila facku. Od té doby, když mě kluk vidí, tak mě zdraví. Vůči mě si nikdo nedovolí, ale nesnesu, aby vůči někomu jinému. To bych se pak nezdráhala, abych mu jednu nevrazila.“

„S agresí starších jsem se nesešla. Kdyby to někdo dělal, tak to jsou závistiví lidi. Závist a povyšování na druhé, ale jinak ne.“

„Myslím si, že dneska se společnost chová vůči starším líp než to bylo dřív. Dnes spíš všechno dostanete než byste to dostala dřív. Tady v České Lípě jsem se s ničím nesešla, nevím jak je to jinde.“

„Tady hrajeme karty, ale pak není co dělat, člověk si poklidí, na televizi mě taky nebaví se pořád dívat, tak co potom?“

Paní H. se dále rozhovořila o svém pobytu v nemocnici, kde „si dělá co chce.“ Vyprávěla o babičce z jednoho z domovů pro seniory.

Údajně paní plakala, že se do tohoto zařízení nechce vrátit, jelikož ji tam jako ležící pacientku mlátí pečovatelky a prý jim vše berou. „Ty co choděj, to je ještě dobrý, ale prý ty, co ležeš, to je blbý.“ Jedné ze sester byla kvůli tomuto údajně dána výpověď.

Kazuistika 2

Základní údaje: Pan B., 65 let, původním zaměstnáním úředník na stavebním úřadě, v DPS Lada 3 roky

Záznam z rozhovoru:

„Podívejte se, můj názor je ten, že agresivita je z důvodu toho, že ještě naše generace pamatuje dobu, kdy v každé rodině byl starý člověk a děti se musely naučit s tím dědou či pradědou žít. Ale od šedesátých let se naučilo to, že starý lidi z těch rodin šli do domova důchodců, prostě se uklízeli z rodin. Takže ta nová generace nežije se starými. Pro ně jsou rodiče a k prarodičům jen jezdí na návštěvu. Hezky je to vidět ve velkoměstech a na vesnicích. Já třeba přijedu do Prahy a v metru vylítne plno mladých lidí a pustí staršího sednout. To tady v Lípě se nezvedne žádný mladý, to samé v Ústí. To je tam, kde byl ten těžký průmysl, kde se stavěly ty pečovatelské domy a nemocnice a starý lidi se tam dávali. Ta generace se nesetká se stářím a se smrtí. Mladí na nemohoucí pokřikovali, ale na druhou stranu si to staří dělají tím, že na ně křičej a je lepší odejít.“

„Když jsou staří agresivní, tak je to taková obrana. Ten starý člověk je citlivý, on na všechno okamžitě jinak reaguje. Na všechno reagují jinak dnes než když mi bylo dvacet. Starý člověk cítí tu svou nemohoucnost. Že se děje agresivita na starší lidi, to je pravda, ale i u těch nejbližších. Třeba tady v okolí vidím, že děti jezdí za rodiči jen tehdy, když mají důchod. A to je taky agresivita proti tomu tatínkovi nebo dědečkovi.“

Na otázku, zda pan B. vnímá agresivitu mezi staršími lidmi navzájem: „Spíš by mělo být zaujetí starších lidí kulturními akcemi, aby mezi nimi nebyla ta hašteřivost, ale od personálu jsem se s tím nesešel. Tu hašteřivost tady vnímám, ale to už je od mateřské školky. Ale to je třeba i tím, že ti lidé nemají co dělat. Nejhorší jsou soboty a neděle. Ten stav staršího člověka se třeba o víkendu zhorší. To nemyslím podle sebe. Ale už v pondělí jsou veselejší. Okolo nich se nic neděje, je to jednotvárnost života. Chtělo by to větší práci sociálních pracovníků a psychologů. Třeba přednášky a diskuse. Společně dávat lidem dohromady. Tady se to děje málo. Tady má každý svůj byt a žije si sám a ty společenské akce upadají. Třeba by mohly být sponzorské dary, aby firma zaplatila nějaký výlet do divadla nebo do kina. Bylo by dobré, kdybychom přišli do jiného prostředí, alespoň dvakrát za rok.“

„Agresivitu vnímám jako horší, než to bylo dřív. Beru to jako generační agresivitu, protože generace se od sebe rozšiřují. Je to právě způsobeno nesoužitím generací. Když někdo nežije s tím druhým, tak nemůže být pochopení v tom soužití.“

Kazuistika 3

Základní údaje: Paní T., 74 let, původním zaměstnáním dělnice, v DPS Lada 2 roky

Záznam z rozhovoru:

„Pro mě agrese a násilí znamená, když někdo někoho napadne, ale mně se to nestalo, ani jsem nic takového neviděla, protože jsem většinou tady. Ale když jsem ještě bydlela ve svém bytě, tak jsem ho přepsala na vnuka a on mně, pan inženýr, začal z toho bytu vyhazovat. Z toho mi bylo smutno, tak jsem se chtěla odstěhovat sem. Bydlela jsem ve čtvrti, kde je hodně cikánů. Jedné romské rodině jsem nabídla, aby si vzali věci, co se mi sem nevešly.“

A oni mi ukradli zlatý prstýnek a peníze. Víte, oni určitě nejsou všichni špatný, ale tihle mně okradli.“

„Tady jsem ale spokojená, nikoho si moc nevšímám, já hodně jezdím za kamarádkou do Teplic nebo jsem přes víkend u syna. Ale co nesnáším, když mně tady někteří lidé využívají. Oni jsou třeba zdravější než já, ale tuhle chtějí, abych jim šla pro knedlík, nebo něco zalátala. Mezi lidmi jsou různé povahy a nálady, ale mně nikdo nepomůže, já si musím pomoci sama.“

„Já jsem agresivní vůči dnešním politikům, za všechno si může dnešní společnost, protože se spravedlnosti nedovoláte. Když jsem ještě bydlela doma, tak se tam přistěhovala slečna se psem, který pořád štěkal. Já jsem si stěžovala, ale oni na mně pak pořád zvonili, třeba třikrát za noc. Já jsem zavolala i policajty, ale ti s tím prý nemohli nic dělat. Z toho jsem byla vážně zoufalá.“

„Jsem ráda, že jsem stará, jako mladá bych v téhle době už žít nechtěla. Ale život se musí žít tak, jak je.“

Kazuistika 4

Základní údaje: Paní V., 73 let, původním povoláním prodavačka, nyní dobrovolnice pracující se seniory pro MěÚ v České Lípě, v DPS Lada 6 let

Záznam z rozhovoru:

Paní na první pohled působila velmi důstojně, upraveně, odměřeně. Po několika úvodních dotazech a slovech hovořila otevřeně, několikrát se jí o tématu těžce hovořilo, plakala.

„Dříve nebylo takové násilí. Tedy možná ano, ale nedávalo se to tolik do novin a do televize. Ale když byste dnes udělala síto a prosila všechny ty dvacetileté a třicetileté, tak v tom sítu alespoň jedna třetina těch slušných zůstane.“

„Já jsem žila u syna, tomu je teď 34 let, ale těsně před svatbou zjistil, že jeho snoubenka měla široké srdce pro víc chlapců, takže je teď sám. Já bych mohla bydlet u něj, ale to už by se neoženil vůbec, kdybych tam byla s ním. Tak jsem si dala žádost sem. Když jsem se tady dříve procházela, tak jsem si říkala, že tady bych chtěla dožít a bylo by to krásné stáří. Když jsem se sem přistěhovala, byla jsem šťastná. Asi za šest týdnů mi začal někdo klepat na zeď. Nevěděla jsem, co se děje, jestli třeba není někomu špatně, ale nikdo tam nebyl. Takhle se to opakovalo asi třikrát za noc. Když jsem se ptala paní odvedle, jestli to neklepala ona, tak prý spala. Ale to se opakuje stále. Já už jsem si stěžovala paní vedoucí, ale ostatní řekli, že lžu a že to já klepu. Víte, já jsem teď strašně nešťastná. Staří lidé jsou velice závistiví a mstiví, když vidí, že vy ještě chodíte, že se ještě chcete pěkně ustrojít. Já jsem celý život pracovala jako dobrovolnice se starými lidmi a měla jsem je ráda. Ještě teď chodím ke starým lidem do bytu jim přát nebo tak. Ale už se bojím k nim chodit. To už odhadnu ve dveřích. Když je třeba paní zmatená, tak k ní dovnitř raději nejdu, aby mně pak neobvinila, že jsem jí něco ukradla.“

„Teď vidím, jak jsou staří lidé nebezpeční a mstiví, víc než mladí. Měla jsem tu kamarádky, se kterými jsem pravidelně hrála karty, ale někomu se asi nelíbilo, že se spolu moc bavíme, tak to najednou skončilo. Nechci o tom mluvit, protože mně to moc mrzí. Mám pocit, jako kdyby kolem mně stavěli zeď. Bojím se s kýmkoliv promluvit nebo mu pomoci, aby se to neobrátilo proti mně. Možná už to není strach, ale vlastní hrdost.“

„Jednou jsem tu zaslechla slabé volání o pomoc. Hledala jsem, odkud se to ozývá, ale nikdo si toho nevšímal a starali se o sebe. Pak jsem zjistila, že paní je zamčená ve svém bytě a zlomila si nohu. Tak jsem zavolala hasiče a policajty. Kdybyste viděla, kolik najednou vylezlo lidí. Po třech hodinách! Je mi z toho všeho moc smutno, vím, že už se to nezlepší a moc mi chybí přátelství.“

Na otázku, zda paní V. vidí nějakou možnost ke zlepšení vzájemných vztahů, odpověděla: „Teď už se nedá nic změnit. Někomu to takhle vyhovuje a lidi už jsou tu příliš zlí, než aby šlo něco napravit. Synům nic říct nechci. Ten nejstarší je prudký. Když jsem mu to řekla, tak šel té paní vedle vynadat, ale pak to bylo ještě horší. Já bych mohla bydlet u něj, ale to nic neřeší, proč já bych měla ustupovat, když jsem nikomu nic zlého neudělala? A navíc vím, že i když je rodina sebelepší, tak by stejně časem nějaká hádka vznikla. Já jsem tady jinak moc spokojená. S paní ředitelkou, paní pečovatelkou a prostředím. I někteří lidé tady jsou milí a zvědaví. Někdy si povídáme o filmech, o knihách, které mám moc ráda. Ale z toho, co jsem vám vyprávěla, jsem nešťastná. Je to marné.“

Kazuistika 5

Základní údaje: Paní V., 79 let, původní profesí dělnice, v DPS Lada 4 roky

Záznam z rozhovoru:

„Já mám všechny lidi ráda a s ničím jsem se nesešla, ale myslím si, že je blbost, aby starší lidé někoho napadli. Já mám ráda svůj klid. Co mi tady chybí? Tady se o mně starají. Ale ráda chodím na procházky. Chodit se musí, jinak by člověk zdřevěněl. Jinak moc ráda čtu nebo se dívám na televizi. Ale tam jsou samý kriminálky. Pak se divěj těm mladým, když tam vidí samé vraždy, z toho se potom dost poučí, že?“

„Tady se sice pořádají společné akce, ale já jsem ještě nestihla tam zajít, protože mám pořád co dělat. Když se člověk s nikým zbytečně nehádá, tak má klid.“

„Já jsem tady krátce, jiný mají třeba větší zkušenosti než já. Ale my jsme tady samý hodný babičky. Na tomhle patře určitě.“

Kazuistika 6

Základní údaje: Pan Š., 68 let, původním povoláním zámečník, v DPS Lada 6 let

Záznam z rozhovoru:

Pan Š. mi nejprve předložil k přečtení tři obsáhlé stížnosti adresované ředitelce celého zařízení. Stížnosti byly směřovány na chování paní V. (viz Kazuistika 4). Velmi podrobně zde bylo popsáno údajné obtěžující chování paní V. vůči sousedům. Kromě jiného je prý paní V. „velmi bezohledná, podléhá svým emocím a dělá hysterické scény, jimiž obtěžuje své okolí, snaží se zasahovat pečovatelkám do jejich práce, své sousedce nadává do sviní s tím, že jí klepe na dveře, ačkoliv je to ona sama, kdo obtěžuje klepáním své sousedy. Několikrát byla sousedka paní V. napadena jejím synem, který se velmi arogantně domáhal vstupu do zařízení a k panu vrátnému se choval velmi hrubě.“

Panu Š. byly položeny stejné otázky polostrukturovaného rozhovoru jako ostatním respondentům. Po několika větách byla řeč opět navedena na „problém vzájemného soužití mezi klienty DPS a paní V.“.

„Ona je neskutečně zlý a záštiplný člověk, snaží se všem vnucovat svou pomoc, i když o ni nikdo nestojí. Ona sama nemůže spát. Její sousedka už radši ani nechodí na chodbu, protože se bojí konfliktů. Paní V. ji stále osočuje, že jí klepe na dveře, ale všichni tady víme, že to dělá sama. Ona je zlý člověk, i když si hraje na něco víc. Nic neumí vyřešit v klidu, dokonce tady křičí na pečovatelky. Má tady jen několik známých, se kterými chodí hrát karty, ale snaží se je poštvávat proti nám ostatním. Jedna paní už ji prokoukla a přišla se mi omluvit, že mi nevěřila. Já si jinak ničeho nevšímám, chodím na ryby nebo pěstuji bonsaje, ale tahle paní je velmi zlá. Kdybyste slyšela, jak nadává i pečovatelkám do sviní! To je tedy intelligence!“

„Dokonce sem jednou přišel její syn a byl velmi sprostý na paní Ž. Já už ji ignoruji, ani ji nezdravím. Když mně ale po několika měsících začala zdravit, tak jsem ji ignoroval. Pak mi kamarád řekl, že bych měl aspoň odpovědět. Tak jsem začal taky zdravit a ona toho hned zneužila a snažila se mi vnutit do přízně a povídat si se mnou. Ona má naprosto nesnesitelnou povahu. Chce být za každou cenu středem pozornosti a když není, tak je zle. Ona je skutečně nenávistná.“

„My jí tady máme všichni plné zuby, dokonce i pečovatelky se to snažily vyřešit společným sezením, ale paní se akorát hádala. Měli by ji odstěhovat někam na kraj, když není schopná žít uprostřed baráku. Tam by měla aspoň klid a žádný soused by ji nerušil.“

„No, a agrese venku? Víte, když to tak řeknu, tak vidím agresi u politiků. Třeba jak se chovají k cikánům. Oni je pořád rozmazlují a tím jim vlastně strašně ubližují. Oni z nich udělali příživníky. To se pak člověk bojí jít vůbec ven, aby ho někde neokradli. Ale mně se ještě nic naštěstí nestalo.“⁵

Kazuistika 7

Základní údaje: Pan J., 90 let, původním povoláním vlakový dělník, v DPS Lada 12 let

Záznam z rozhovoru:

S panem J. byl, vzhledem k jeho věku a únavě, rozhovor velmi krátký: „Já už nikam nechodím, bojím se, abych neupadl. Když jdu kousek, tak se se mnou motá celý svět. Raději jsem doma a dívám se na televizi. S agresí ani násilím jsem se nesešel, když nikam

⁵ Pan Š. mne vyhledal po týdnu, kdy jsem měla naplánovány rozhovory s paní B. a T. (kazuistika 9 a 10), jež jsou přítelkyněmi paní V. V rychlosti mi předal papírek s „informacemi“ o ženách, s nimiž jsem měla ten den domluvený rozhovor. Mj. zde stálo, že: „Paní B. mívá puštěnou televizi hodně hlasitě... Několikrát jsem na ní zvonil a musel jsem tu televizi překřičet, aby si jí ztlumila... Ráno si stěžovala pečovatelce, že jsem na ni sprostě křičel... S každým si rád popovídám a na nikoho nejsem sprostý.“

nechodím. Ani tady se s nikým nevidám. Jen s pečovatelkami a ty na mně nedají dopustit. Když jsem ještě chodil ven, tak mi vadily cikánské děti. Ty byly zlé. Třeba na mně házely sněhové koule a já jsem upadl. Ale nic jiného se mi nestalo.“

Kazuistika 8

Základní údaje: Paní H., 95 let, původním povoláním textilní dělnice, v DPS Lada 20 let

Záznam z rozhovoru:

„Pro mne je agrese a násilí, že bych musela někoho napadat a někomu ubližovat. Ale mně se to nestalo, tady jsou na mně hodní. Ale já měla i v životě štěstí. Já měla dva manžele, oba byli moc hodní. Bohužel jsme ani děti neměli.“

„Tady mám kamarádku, která mi tady všechno obstarává. Nebo když potřebuju k doktorovi, tak se mnou jde. Ve volném čase si něco přečtu, koukám na televizi, hrajeme karty. Ale ruční práce už mně nebaví.“

„Já mezi lidi nepřijdu. Co tady mám známé na patře, tak s ničím zlým jsem se nesečkala.“

„Já nepřijdu ani mezi lidi ven. Mám motolici a když jdu ven, tak si bereme s tou kamarádkou to naše auto, které nás zaveze hned před dveře. Takže jsem se vážně s ničím nesečkala.“

„Za dvacet let jsem se tady s nikým nehádala. Oni říkají, že se baby hádají, ale já ne. To není jenom tady. Kdo má hádavou povahu, tak se prostě hádá. Já se prostě nebavím s těmi, co mi nejdou pod kůži.“

„Já už bych hrozně ráda umřela. Už toho je moc, už to stačí. Když se nemůžu sama rozběhnout do města, abych se podívala, co je nového, tak už to nestojí za nic.“

Kazuistika 9

Základní údaje: Paní B., 85 let, původním zaměstnáním učitelka základní školy, v DPS Lada 4 roky

Záznam z rozhovoru:

„Co si představuji pod pojmem agrese a násilí? Aby tady ten svět už trochu fungoval. To je hrozný! Tady nemáme pečovatelku, tak aby jich tady bylo víc. A aby se o nás někdo staral, když jsme tady sami. Přes noc a přes víkendy tady není nikdo. My se o sebe musíme postarat sami, ale někdy to není možný. Tak kdyby tady byl někdo, kdo tomu trošičku rozumí. Jako třeba já tu baterku do naslouchadla. Já tomu nerozumím, tak aby mi někdo pomohl.“

„Já se moc o agresi nezajímám. Mně už je přes osmdesát. Co potřebuju, to si koupím. Peněz mám dost. Někdy chodíme ven nebo nám to jedna paní přinese. To je moc hodná paní. Ale chudák to tady má těžký. O tom ale nechci mluvit.“

„My jsme ve volném čase hrávaly karty. Teď je jedna paní v nemocnici, tak jsem osiřely. Paní V. se na nás vykašlala. Ale já na ní nemůžu naříkat, chraň bůh. Jinak my nemáme se žádným nic.“

„A víte, že vnímám agresi mladších vůči starším? Ať se jdou vys..., i když mně se nic zatím nestalo.“

„Já ani nerozjímám, jestli je někdo starší agresivní. Mně to nebaví a nevšímám si toho. Vážně nevím, co bych k tomu řekla. Já jsem tady oblíbená, nikoho si nevšímám. Já už to nevnímám. Mně je osmdesát pět let a mám toho dost.“

Kazuistika 10

Základní údaje: Paní T., 82 let, původním povoláním hlavní účetní, v DPS Lada 10 let

Záznam z rozhovoru:

„No to násilí, to by se mi tedy nelíbilo. Třeba kdyby mě někdo pomlouval, to nemám ráda. Mám ráda lidi, to je pravda. My jsme tady čtyři takové ženy, které si rozumíme.“

„Já mám dceru tady a syn je v Praze. Ale já jsem raději, když oni chodí za mnou. Jsem tady spokojená.“

„Nemyslím si, že by mladí lidé byli agresivnější vůči starším. Já mám ráda mladé lidi, své vnučky a pravnuky.“

„Já jsem nikdy nepřišla k tomu, že by starší člověk byl agresivní. Mám ráda lidi a když se s nimi potkám, tak si ráda popovídám. A tady jsou všichni hodní. My si zahrajeme karty a jdeme se projít. Ale jen tady do naší zahrady, jinač už ne. Tady máme svůj klid.“

Dům s pečovatelskou službou Dolní Libchava

Kazuistika 11

Základní údaje: Paní J., 82 let, původním zaměstnáním prodavačka a účetní, v DPS Dolní Libchava 5 let

Záznam z rozhovoru:

„Já si myslím, že člověk s moc věcma nemusí souhlasit, ale nemusí na ně reagovat agresivně. Já bych volila formu diskuse a vysvětlení. My jsme velmi početná rodina a museli jsem se domluvit. Já jsem se nikdy nesetkala s takovou agresivitou, jakou dnes vidíme mezi lidmi. Jinak vztahy v celé rodině jsou velmi dobré, všichni se scházíme. Dcera si pro mě na každý víkend chodí. Já jsem se

vždycky snažila, aby rodina jako celek spolupracovala. Mně velmi potěšilo, když mě na jedné svatbě zeťák nazval jako pilíř rodiny. I s pravnučky se snažím vycházet, i když už to jsou takoví pacholci. Třeba říkají, že tomu nerozumím, ale jinak s nimi vycházím taky dobře.“

„Já jsem se v životě vůči mé osobě s žádnou agresivitou nesetkala. Já si myslím, jestli nějaký člověk tu agresivitu nevyvolává. Můj muž byl taky prudký člověk, ale když jsem viděla, že vybuchne, tak jsem prostě mlčela a neprovokovala ho. Tím jsem ho odzbrojila nejlépe. Nebo tady: Já jsem tu čtyři roky a nemůžu říct, že bych s někým nevycházela. Prostě ty lidi znám a vím, jak se k nim chovat. Já prostě nevím, jestli by někdo byl nebo nebyl agresivní. Ani to nedokážu pochopit, proč by to dělal. To spíš jen vidím, jak třeba v televizi seberou tomu staršímu člověku peníze. To dříve nebylo.“

„Já vám řeknu, čím to je. Za nás to nebylo, ale dnes chodí do jedné třídy chudí kluci a bohatí, kteří mají všechno. A ti chudí, co třeba nemají ani kapesné, tak všechno chtějí. A potom můžou udělat něco zlého. Prostě ty třídní rozdíly, to je hrozný. Moje dcera pracuje v mateřské školce a když jedou děti na výlet, tak jak mají vysvětlit tomu pětiletému dítěti, že nemůže jet na výlet, protože jeho matka nemá stovku? Jak se takové dítě má cítit? Ta touha po penězích je dnes šílená a ne každý odolá vyhnout se té příležitosti, aby něco získal.“

„Myslím si, že všechny věci se dají řešit nenásilně. Já mám prostě takovou povahu. Kdyby se mi stalo, že mi někdo něco udělá, tak se budu snažit co nejrychleji odejít. I kdybych si měla někde sednout na chodník, tak s nimi nebudu v žádném případě diskutovat. A kdyby mi někdo chtěl vejít do bytu, tak bych mu stříkla sprej do očí. Já ho mám pořád připravený v chodbě.“

„Ale jednou jsem vlastně nalítla nějaké paní, že prý mně zná a že potřebuje peníze. Ale už když jsem ji viděla, tak jsem věděla, že ji

neznám. Ona mi začala vykládat, že jsme bydlely vedle sebe. Já jsem si zpětně uvědomila, jak jsem jí nahrávala na odpovědi. Ale já jsem jí do bytu nevzala a ona už nepřišla. A pak jsem se v novinách dočetla, že to byla podvodnice, která chodila po Lípě po takových zařízeních. Ale já se oklamat nedám.“

Kazuistika 12

Základní údaje: Slečna K., 66 let, invalidní důchodkyně, v DPS Dolní Libchava 9 let

Záznam z rozhovoru:

Slečna K. je na invalidním vozíku, do DPS Dolní Libchava byla přijata na vlastní žádost kvůli svému zdravotnímu stavu a nemožnosti pohybovat se v původním bytě. Slečna v průběhu rozhovoru působila jako velmi hovorná a přátelská. V DPS je spokojená, má zde mnoho přátel. „Nic víc si nemůžu přát, než být tady“.

„Pro mě agrese znamená, když je nepřítel a když něco chce mermomocí, brutálním způsobem získat, prostě jde přes mrtvoly. Neumí být na člověka mírnější, než se má chovat. S brutalitou jsem se ještě v životě nesetkala, ani v okolí. Ale v televizi to odsuzuju, jak k tomu ty lidi přijdou, když on je na ně surovej a chce všechno získat svou arogancí a všechno vymoct na těch nevinných. To jednání odsuzuju.“

„Já jsem se akorát setkala, když ke mně přišly cikánky, ale to jsem si zavinila sama. Měla jsem ušetřeno dva a půl tisíce na dárky, bylo to před Vánoci. Jestli prý nechci nabrousit nůžky. Bylo to v neděli, když tu vedení není. Tak jsem si dala nabrousit ty nože a nůžky a počítala jsem, že to bude stát dvě stovky. Nejdřív přišla jedna a pak hned druhá a hned si to tady zapnula. Já jsem nemohla nikam telefonovat, protože ony byly takový nepřítel. Já jsem

říkala, kolik budu platit a ona řekla dvanáctsetpadesát korun. Pak jsem jí musela dát dva a půl tisíce. A soused mi řekl, že by mi to nabrousil za dvanáct korun. Tak jsem to říkala paní vedoucí, jak jsem přišla o dva a půl tisíce. To jsem naletěla jednou a teď v lednu podruhé, i když teď už se zamykám. To byla snad sobota a někdo ťuká na dveře. A on pán, že prý chodí po těch postižených, jestli něco nepotřebujeme. Tak jsem ho sem musela pustit, tak si dal kafe a začal mi otvírat šuplíky, ale já mám peníze jinde. Tak se díval i do portmonky a do cukřenky. A pak přišla jedna paní a ona ho hnala, on byl tady u více lidí. Tak jsme zavolaly policajty. Tak mi pak nechali udělat to kukátko.“

„Já jsem tu šťastná. Já jsem až od Mělníka, tak jsem ráda, že jsem se sem vůbec dostala. Pečovatelky mi chodí na nákupy. Já bych nemohla bydlet doma.“

„Tady jsou všichni moc ochotný, chodíme do čajovny, na tělocvik nebo na paměť. Jsme na sebe zvyklí a hodně se spolu bavíme. Když něco někde ztratím nebo zapomenu, tak mi to ochotně přinesou. Nemůžu ani na jednoho naříkat. Musí si každý přiznat svoji chybu, když ji udělá. Vždyť jsme tu na dožití. Když nás chápe vedení, tak musíme chápat i my je, že? Oni by se z nás zbláznili. Jezdíme do hospody U Bohouše nebo do Stružnice a na výlety. Byla jsem i za známými, ale už bych tak daleko nejela.“

„Já si myslím, že mladí jsou hodně agresivní vůči starším. Hlavně jsou v tom drogy a chodí hodně na zábavy. Když posloucháte ty mladý v televizi, tak hodně pijí alkohol. My jsme to ve škole nezažili. Dříve se taky dělaly lumpárny, ale takhle to nebylo. Ale v každém státě je něco špatného a něco dobrého.“

„Myslím si, že starší člověk, když se chová agresivně, tak to je s tou nemocí nebo musel něco špatného zažít a vylévá si svůj vztek.“

Kazuistika 13

Základní údaje: Paní H., 79 let, původním zaměstnáním dělnice, v DPS Dolní Libchava 11 let

Záznam z rozhovoru:

„Já mám tady v Lípě děti. Oni mně navštěvují, ale já nerada někam jezdím, já jsem domácí typ. Jsem tady šťastná, spokojená, mně je tady dobře. Mám tady svoje pohodlí, jsem tady moc spokojená. Já vycházím se všemi, neměla jsem tady jediný konflikt. Já беру lidi takový, jaký jsou. Každý máme svoje dobro i zlo. Ráda s každým vycházím.“

„Já jsem se osobně s agresí nesešla, ale odsuzuji hrozně ty mladý. Já jsem důvěřivý tvor. Ale ty chuligáni na hřbitově, to je teda hrozný! Já jsem jinak klidná. Nemůžu říct, že bych se setkala s agresí, spíš takový to hádavý, prostě nedorozumění. Já měla krásný dětství, ale ty dnešní děti si vybíjí zlost i na ty mladší. Oni bydlí v tom paneláku a nemají co dělat. A asi ani nechtějí. Ti mladí mají všechno.“

„Když je starší agresivní vůči okolí, tak my už máme nárok na takové výkyvy. Agresivní ženskou jsem ještě neviděla, to možná spíš mužský.“

„Já jsem jedenáct let bydlela u syna. Oni se ke mně nechovali špatně, ale to už poznáte, když by byli radši, kdybyste tam nebyla. Měli tři malé děti a navíc mně na krku a od nevěsty jsem cítila takový divný chování.“

„Já mám tady hrozně dobrou sousedku, nikdy jsem si takový stáří nepředstavovala. Já sama bych se nemohla projevit agresivně, jen bych se třeba pohádala. Já to spíš držím v sobě a vypláču se tady u sebe. Jen si třeba postěžuju u sousedky.“

Kazuistika 14

Základní údaje: Pan D., 77 let, původním zaměstnáním zámečník, s manželkou v DPS Dolní Libchava 3 roky

Záznam z rozhovoru:

„Já jsem se s agresí nesešel. Ani v Ústí. Tam bydlí naše dcera, ona je učitelka. Agrese by někdy mohla být ze strany dětí. Ale já jsem se s agresí nesešel, protože ještě nejsme tak postižení, takže si na nás ještě tak netroufnou. Kolikrát člověk čte, že přešednou nějakého invalidu.“

„Čas od času se tady dělají zábavy a někam společně jezdíme a hned je nám veselo.“

„Když je starší člověk agresivní vůči společnosti, když má třeba zdravotní potíže, né duševní, tak se může stát, že proti někomu vystartuje. Nebo když bydlí starší lidé ve velkém baráku, tak k něčemu může dojít, ale když je zahrádka, tak to né.“

„Třeba se říká, že v MHD jsou mladý agresivní, ale nám se to nestalo, protože tady i u dcery nastupujeme na konečné, v tom máme výhodu. Ale my chodíme ještě i pěšky, když jsme zdraví. S manželkou chodíme i cvičit a na paměť a na různé akce. Až se tam někdy nevejdeme, kolik nás tam je.“

„Tady už jsme starší lidi, tak už nejsme tak výbojný, my jsme spíš bojný. To spíš třeba ženský se někdy trochu hádají, ale jen tak v normě.“

Kazuistika 15

Základní údaje: Paní S., 80 let, původním zaměstnáním prodavačka, V DPS Dolní Libchava 11 let

Záznam z rozhovoru:

Paní během rozhovoru hovořila dosti zmateně, několikrát sdělovala stejnou informaci: „Já jsem taková smutná, já névím,“

všechno mi přijde líto, ale stačí mi jenom maličko Becherovky, tu já si dávám každý den, a hned jsem veselá, hned se mnou šijou všichni čerti.“

Po několikerém zopakování otázek však bylo možné získat informace týkající se dané problematiky. Paní S. velmi často zabíhala hovorem mimo téma, nicméně i její názor byl cenným příspěvkem.

„No já nevím, já jsem taková smutná, ale tady se mám moc dobře, mně tady nic nechybí. Mám tady jednu paní, ta je jako moje máma. Se všemi vycházím, ale k ní se jdu někdy vyplakat a je mi hned líp. Ani na nákupy nechodím, to mi všechno přinesou pečovatelky, já jsem radši sama. Syn mě moc nenavštěvuje, ale když jsem tam byla, tak moje nevěsta byla na mně taková zlá. My už se dlouho nemáme v lásce. Když sem za mnou přijeli, tak ohrnovala nos, že už sem nikdy nepřijede. A to tady byli za těch jedenáct let jenom čtyřikrát. Ale mně je to jedno, mně tady nic nechybí. Jen když tady někdo umře, tak to obrečím, i když jsem ho vůbec neznala.“

Kazuistika 16

Základní údaje: Pan K., 77 let, původním zaměstnáním strojník, v DPS Dolní Libchava s manželkou 1,5 roku

Záznam z rozhovoru:

„Pro mě je agrese a násilí i třeba to, že podomní obchodníci bývají dost agresivní, anebo jehovisti. Tady jsem se s tím ještě ale nesetkal. Ale když jsem bydlel ve Stružnici, tak mi tam jednou přišli, tak jsem si koupil kukátko a už jsem nikoho nepustil. Jenom jednou jsem se nekoukl a už tam přišel nějaký obchodník s masážním přístrojem a já jsem je musel vyhodit z bytu. Jinak vůči starším lidem jsem se s agresivitou nesetkal. Třeba tady v rámci zařízení vůbec

ne, tady je to perfektní, personál bezvadný, my jsme tu moc spokojený.“

„Já jsem se nesetkal ani s agresí starších lidí vůči mladým. Někdy by vás třeba ti mladí i vyprovokovali k určité agresi. Samozřejmě jsme věkově rozdílní o dva stupně a máme úplně jiný život, tenkrát byla jiná kultura a dnes je taky jiná. Ale ono opravdu záleží na lidech. Když je někdo mírný, tak neudělá agresi nikdy a jiný zas udělá agresi proti mladým, starým, je mu to prostě jedno. Dříve byla ta agresivita mnohem menší. Dneska je ta mládež jinak vychovávána. To okrádání lidí – třeba že se znají z nemocnice a mezitím jim ukradnou peněženku. Mně se stalo dvakrát nebo třikrát, že mi Romové nabízeli hodinky nebo fotoaparát. Já se bojím zavolat policii, protože jsem slyšel, že mají takový gang, napíší si vaše číslo a pak vám třeba někde objedou auto korunou. Ale mně se nic takového nestalo. Takže přímo agresi neznám, spíš jenom vnucování.“

„My tady nemusíme vytáhnout paty z baráku a máme tady úplně všechno, tohle je prostě náš svět. Když teď jedeme Stružnicí a díváme se na dům, kde jsme bydleli, tak nám to už ani nepříjde. Je to tady prostě náš domov. Tady je o nás postaráno.“

„Já jsem měl tři syny a všichni mi umřeli. A zítra to bude rok, co nám umřela dvacetiletá vnučka na rakovinu, takže v tomhle máme smůlu. Ty snachy si našly přátele a chovají se k nám jako k rodině, takže máme zázemí. Teď se nám narodil pravnuček, takže přes všechnu tu bolest to máme vyvážené i radostí.“

Kazuistika 17

Základní údaje: Paní Z., 71 let, původním zaměstnáním učitelka, v DPS Dolní Libchava 8 let

Záznam z rozhovoru:

„Pro mě agrese znamená, kdyby mně někdo napadl, ale naštěstí se mi to ještě nestalo. Já už moc nikam nepřijdu, protože hůř chodím. Ale tady jsem moc spokojená a mám tu všechno, co potřebuji, takže mi to nevadí. Je tady klid, teplo a nic mi neschází. Ani jsem se nesečkala s tím, že by se tady někdo jakkoliv agresivně projevoval. Jsou tu všichni hodní.“

„Myslím si, že pokud by někdo jednal agresivně, tak by to bylo spíš vlivem jeho povahy. Nejspíš by se agresivně projevoval všude. Ale my už jsem spíš takoví klidní, máme rádi svoji pohodu. Prostě aby nás nikdo nerušil. Jen někdy se třeba stane, že se lidé rozčilují, když jim tu třeba zašteká pes nebo zakokrhá kohout, ale to je přeci normální, ne?“

„Když jsem ještě bydlela ve svém bytě, tak už tam jinak bydleli spíš mladí a bylo mi nepříjemné, že už na mně tak divně koukají. Jako bych jim tam překážela. Tak jsem si dala přihlášku sem, jsem tu mezi svými, se všemi si tu pěkně rozumím.“

Kazuistika 18

Základní údaje: Paní V., 80 let, původním zaměstnáním úřednice, v DPS Dolní Libchava 10 let

Záznam z rozhovoru:

„Já se tady s lidmi moc nestýkám, akorát tu mám jednu paní. Je to moje rodačka, obě jsme se narodily v Brně, tak jsme se tady tak setkaly. Jinak agrese - tady teda ne. Ale něco jiného je ve světě. Já bych jako agresi vnímala, kdyby mně někdo tělesně napadl. To bych si nenechala líbit, to bych se bránila. Ale slovně – to bych brala

jedním uchem sem a druhým ven. Ale zatím jsem neměla konflikty. Slovní ani fyzické. To slovní ale radši přeju. Ve stáří se ukáže povaha člověka, jaký vlastně je. Třeba závist se projevuje na stáří. Já se spíš vyhýbám, abych nepřišla do nějakých sporů. Dělat rozhodce, to se člověk nezavděčí žádné straně. Tak se radši vyhýbám a žiju si klidně.“

„Když jsem pozorovala, tak to byla spíš taková závist a to je škaredá vlastnost. Já vždycky říkám – nech mě žít a já tě nechám taky žít. Lidi, se kterými se stýkám, si vybírám. Některé jen pozdravím, ale jinak se s nimi moc nebavím. Já tady mám počítač, dělám na zahrádce, luštím křížovky, takže se nenudím.“

Kazuistika 19

Základní údaje: Pan Š., 78 let, původním zaměstnáním lodník, v DPS Dolní Libchava 2 roky

Záznam z rozhovoru:

„S agresí se setkáváte na každém kroku. Ale tady ne, tady je klid. Tady vám můžu zaručit, že jsou lidi v klidu. I když jsou starší a mají své neduhy. I když je tady pár jedinců, třeba paní Z. Ale ne že by byla agresivní, spíš si stále stěžuje.“

„Někteří mají představu, že když jsou tady déle, tak mají přednostní právo na cokoli. To už je tak vžitý. Jedna paní mi řekla, že je tady déle než já a má přednost, tak jsem jí vyvedl z omylu. Ale když ona něco potřebuje, tak to za mnou přiběhne.“

„Já jsem osobně toho názoru, aby se to hned vyřídilo načisto. Já jsem se setkával s tolika lidmi a řeknu vám, že v cizině jsem se setkal s takovými lidmi, že jsem to tady nazažil. Lidi tady jsou vůči sobě hrubší, vzájemně si nepomáhají. Ten systém tady udělal z lidí hyeny. Prostě si rychle vydělat.“

„Já špatně slyším, tak s lidmi raději nikam nechodím, protože mi nedělá dobře velký hluk, ale oni si myslí, že pro mne nejsou dost dobří. Tady se i cvičí, ale oni moc cvičit nemůžou a já jsem zvyklý intenzivně cvičit hodinu denně, tak chodím raději za přáteli jinam.“

„Kolikrát se říká, že starší jsou agresivnější, ale většinou je ti mladí něčím vyprovokují. To není samo od sebe. Třeba moje známá bydlí vedle školy a ti žáci tam bezohledně kouří. Kluci tam chodí a za rohem dělají nepořádek. Pak se samozřejmě ta agrese někde projeví. To prostě vzniká jedno s druhým. Když nepřijdou mladí, ti staří si nebudou stěžovat. Třeba ti kluci vzali stromečky a házeli to lidem do zahrady.“

„Agrese je i to, když vidíte ty vykopané a zničené koše na odpadky. Myslím si, že je to mnohem horší než to bylo dřív.“

„Nebo třeba i včera večer jsem tady cvičil a paní sousedka měla nahlas puštěnou televizi. A i tohle je část agrese. Já jsem s ní o tom několikrát mluvil a ona by si měla uvědomit, že může někoho rušit. Je třeba zajímavé, že ona tady běhá bez problémů, ale jakmile jde mezi lidi, tak si vezme hůlčičku, aby mohla dělat chudáka. A takových je tady určitě jedna třetina.“

„Když chce člověk rychle zbohatnout a nekouká na nic, to je právě ta agrese, taková ta vnitřní.“

Kazuistika 20

Základní údaje: Paní K., 81 let, původním povoláním úřednice, v DPS Dolní Libchava 2,5 roku

Záznam z rozhovoru:

„Já jsem se s ničím agresivním a násilným nesešla, ale můj bratr se s tím setkal. Když šel v Teplicích po městě, tak k němu přišel mladý muž, jestli nemá nějaké drobné. A jak bráška vytahoval peněženku, ten mladík mu ji chtěl vytrhnout. Bráška se bránil, ale on

ho surově zbil. Kolem přešla spousta lidí, ale nikdo si ho ani nevšimnul. Až teprve nějaká slečna zavolala sanitku. Policie zjistila, že ten kluk byl feťák a už jednu paní takhle přepadl.“

„Tady jsem přes dva roky a je tady klid. Lidé jsou tu hodní. Až tedy jedna paní – ona je trochu divná a lidé k ní mají odstup, po straně si z ní dělají blázný. A to mi vadí, protože nikdo nevíme, jak na tom budeme zítra. Ona má asi toho Alzheimerera, takže si moc nepamatuje.“

„Já vím, že sama nejsem hodná, ale určitě jsem bohabojná. Bála bych se někomu ublížit, aby se mi to nevrátilo. Ale nevědomě by člověk někomu mohl ublížit.“

„Každopádně je dneska agrese větší a může za to televize a sdělovací prostředky. Oni se dnes lidi chtějí nějak projevit a tohle je jedna z možností. Dnes také není povinnost dělat, tak si někdo může získávat peníze i loupeží.“

„My staří jsem taky někdy zlí, třeba když nás mladí nepustí sednout. Myslím si, že je to tím, že mladým závidíme, že se mají dneska lépe a ne každý to dobře snáší. Když jsem jednou jela v autobuse, tak mně takový malý kluk pustil sednout a povídal mi, jak to asi musí být hnusný stáří, když špatně vidím, slyším a ještě mám hůl. Já jsem se tomu musela smát, protože jsem ani nepotřebovala zrcadlo, jak mně dobře popsal. Mé kamarádky, kterým jsem to vyprávěla, se také smály. Jen jedna povídala, že by mu tedy dala, kdyby si dovolil jí něco takového říct. Ale já myslím, že prostě řekl svůj názor a to je v pořádku. Jinak to byl moc příjemný chlapeček.“

„Mladí mají pravdu, že my staří se máme dobře. Máme jistý svůj důchod a vůbec nic nám k životu neschází. Mladí nám závidí jistotu a my jim zase jejich život.“

„Já jsem tady šťastná. Mám i skvělou rodinu, ale bydlet bych s nimi nechtěla, abych jim nekazila soukromí. A nechci si kazit ani to své.“

Kazuistika 21

Základní údaje: Paní F., 88 let, původním zaměstnáním kuchařka, v DPS Dolní Libchava 10 let

Záznam z rozhovoru:

Paní F. agresivitu ani násilí nevnímá, jelikož nikam mimo domov nechodí, potřebuje k chůzi berle či vozík. S klienty se údajně moc nestýká.

„Mrzí mě, že jsou tady dva tábory, které na sebe vzájemně donášejí a já ani do jednoho nepatřím, ale je mi to jedno, protože jsem ráda sama“.

„Do Čech jsem se přistěhovala ze Zakarpatské Rusi. Tady jsem se vdala a měla děti. Starala jsem se jen o ně. Asi jsem byla někdy zlá, ale chtěla jsem je dobře vychovat. U nás na Ukrajině to chodilo jinak. Rodiny žily se starými dohromady a co staří řekli, to platilo. Dnes mladí svoje babičky ani neznají, tak si ani neuvědomují, co všechno špatné je může potkat. Proto je jim všechno jedno.“

„Vadí mi, že mladí se všude cpou dopředu a zabírají všechna volná místa. Už to je pro mě agresivní, že se nechovají slušně, ale jinak žádnou agresivitu nevnímám. Já sama se snažím ke všem chovat slušně, ale radši se bavím jen o nedůležitých věcech. Když jsem se sem přistěhovala a představovala jsem se, tak mi jeden pán odsud řekl, že jsem přivandrovalkyně. To mně mrzelo. Ale jinak se tady lidi chovají slušně, až na to pomlouvání.“

„Všude jsou jen samé vraždy a hodně toho dělají Ukrajinci tady v Čechách. My jsme se na Ukrajině měli vždycky dobře, ale museli jsme hodně pracovat v zemědělství. Ale dnes už to nikdo dělat

nechce a myslí si, že když půjdou do Čech, tak zbohatnou bez práce. A pak se tady zabíjejí kvůli penězům.“

„Já jsem toho za války hodně procestovala, první válka mi vzala dětství a druhá mi vzala mládí, teď jsem ráda, že mám klid. K dětem nechci, abych nedělala nesvár. Ale mám je ráda a často mně navštěvují. Mám hodné děti.“

Kazuistika 22

Základní údaje: Paní F., 85 let, původním zaměstnáním sekretářka, v DPS Dolní Libchava 4 roky

Záznam z rozhovoru:

„Třeba tady v penzionu je to s agresí velmi složité. Vytvořily se tu dvě skupinky a co jedna kde vyzví, tak se to pak vrátí v jiné podobě. To se mi stalo na začátku, když o mně říkali, že jsem nafoukaná. Pro mě už je agresivita to, když se k sobě lidi nechovají slušně. Rozzlobila mě jedna paní. Když jsem jí řekla, že jdu na operaci s nohou, tak se mi vysmála, že prý nadělám s takovou operací a že královna matka už druhý den chodila na kramflíčkách. To mi bylo nepříjemné. Oni jsou tu někteří lidé i deset let, přišli sem mladí a teď chtějí všechno. My jsme přišli starší a byli jsme rádi, že se o nás někdo postará.“

„Myslím si, že společnost se o seniory stará daleko víc než dřív, ale je agresivnější. Podle mne je to vliv sdělovacích prostředků, kde k tomu přímo nabádají a starý člověk je úplně bezbranný. Já jsem z Ústí nad Labem a tam jsou třeba v MHD ti vysokoškoláci velmi agresivní, když se přesunují z místa na místo.“

„Také se mi ale stalo, že se jedna paní v autobuse dožadovala, že si musí nutně sednout. On se ten mladík bránil, že má sádru, ale jí to nezajímalo. Staří lidé jsou vůči mladým agresivní ve vyžadování

povinné úcty. Odsuzují mladé en gros. Já za tím vidím hlavně závist.“

Kazuistika 23

Základní údaje: Paní Č., 65 let, původním zaměstnáním zdravotní sestra, v DPS Dolní Libchava 3 roky

Záznam z rozhovoru:

„Co je agrese? Pro mě jsou to už drby. A násilí jsou facky a podobně. Já drby nesnáším.“

„Já jsem se s agresí, bohužel, setkala od svojí snachy. Já jsem po trojitém infarktu a ani už chodit nemůžu, tak jsem bydlela dva měsíce u syna. A snacha mi řekla, že budu spát na zemi, abych jim neošoupala gauč. A to se mě velmi dotklo, když jsem tam musela spát se psem. A syn nic neřekl, on je to prostě trouba. Potom jsem dostala místo tady a jsem ráda. Jen mě mrzí, že za mnou děti nechodí. Syn tady byl jen dvakrát za rok. Druhého syna mám v Americe, ten tu byl jen jednou. A dcera je vdaná v Anglii – ta tady byla jednou na 14 dní.“

„Myslím si, že starší lidé jsou agresivní. Oni se chtějí zviditelnit a ničím jiným než pomluvami a nadávkami to neumí. Třeba tady moje sousedka. Já jsem si šla do krámků a když jsem se vracela, tak mi prohrabovala šuplík. Tak jsem se jí zeptala, zda tady něco nezapoměla a kdo jí dovolil hrabat se mi ve věcech. Ona na mě začala ječet a rychle odešla. Raději jsem to už dál nechtěla řešit, abych od ní měla klid, ale koho by napadlo, že je něco takového vůbec možné?“

3.4. Shrnutí poznatků kvalitativního výzkumu

Z realizovaných rozhovorů lze vyzdvihnout několik zajímavých poznatků:

- vesměs všechny dotazované osoby rozuměly sociálním okolím prostředí domu s pečovatelskou službou, kde žili. Tato skutečnost je pochopitelná vzhledem k tomu, že mnozí již nevycházeli mimo toto zařízení, jelikož zde byly plně uspokojeny jejich potřeby. Zaznamenali jsme, že rodina byla pro osoby velmi důležitá, ovšem nikdo by se svými dětmi či vnoučaty nechtěl žít v jedné domácnosti (zejména kvůli vlastnímu klidu a soukromí)
- u mnoha osob jsme se setkali s tvrzením, že sami se straní jakýchkoliv rozporů či konfliktů v rámci zařízení, ačkoliv vnímají rozdělení obyvatel na několik skupinek, jež na sebe útočí nejčastěji formou „nasazování“, pomluv či stížností. Nabízí se tak otázka: Kým jsou tvořeny tyto skupinky, když téměř všichni respondenti uvádí, že do takovýchto sociálních útvarů nenáleží?
- u osob starších osmdesáti let jsme se setkali s vyšší mírou introverze, nezájmu o sociální kontakty a okolní dění. Tento jev bychom mohli nazvat jako „postupné vyvazování ze sociálních vztahů“, kdy je udržován pouze minimální počet blízkých vztahů, a to mnohdy za účelem uspokojení některé z primárních potřeb, jež se dostávají do popředí zájmu (např. nákup potravin, doprovod k lékaři). Potvrzuje se tím tvrzení Stuart-Hamiltona, že: „Jak muži, tak ženy jsou v průběhu života stále introvertnější.“ (I. Stuart-Hamilton, 1999, s. 151). Jelikož v úvodu jsme zmínili, že agrese a násilí lze chápat jako způsob interakce, můžeme z tohoto vyvodit, že pokud klesá s věkem tendence k interakcím se sociálním okolím, bude též klesat tendence k agresivnímu a násilnému jednání
- obecně lze vyvodit, že starší lidé mají sníženou hranici tolerance vůči negativním projevům ze strany sociálního okolí. Agresí chápou i takové jednání, které je obecně přijímáno spíše jako neutrální,

případně obtěžující, ale nikoliv agresivní. Jmenujme například několikrát uvedené podomní obchodníky. Není bez zajímavosti, že jako do jisté míry agresivní byl vnímán i nezám ze strany personálu, případně rodiny

- v souvislosti s možnými příčinami agresivního jednání starších osob vůči sociálnímu okolí padlo ze strany dotazovaných několikrát slovo ZÁVIST, jež může způsobit takové jednání. Současně byla agrese starších osob chápána spíše jako reaktivní akt v návaznosti na vnější podmínky. Agresivní jednání bylo též několikrát přisuzováno určitým osobnostním charakteristikám („Když je někdo agresivní, tak by byl nejspíš agresivní všude.“), případně zdravotnímu stavu

- u několika lidí (osobně se s takovým jednáním setkala jedna žena, zprostředkovaně byly zaznamenány další případy, jež však nebylo možno ověřit vzhledem k úmrtí údajných obětí) jsme se setkali s náznaky týrání a zneužívání ze strany rodiny, jež se projevovalo především nezájmem, případně nevhodným chováním vůči staršímu člověku (spaní na zemi, zájem projevovaný pouze v době vyplácení důchodu apod.). Problematikou domácího a rodinného násilí se blíže zabývá například Lovaš (in J. Výrost, I. Slaměník, 2001)

- zmíněny byly též trestné činy, jež lze také vnímat jako projev agrese vůči starším osobám (osobní zkušenosti s krádeží, případně zprostředkované vyprávění o fyzickém napadení). Fakt, že několik respondentů bylo okradeno Romy, je zajímavý, nicméně v žádném případě z něj nelze vydedukovat obecně platný závěr, jelikož by mohlo dojít k poškození romského etnika jako celku, což rozhodně není cílem této práce. Vzhledem k tomu, že Romové byli zmíněni i v jiných rozhovorech vesměs s negativní konotací (ač bez osobní zkušenosti, případně s takovou zkušeností, na niž by v případě „bílých“ dětí nebyl brán zřetel), lze pouze vysoudit, že u starších

osob se můžeme setkat s předsudky vůči této minoritě, které způsobují, že jednání Romů je chápáno negativněji, než stejné jednání ostatních lidí

- jako projev vzájemné agrese mezi staršími osobami v rámci DPS byly jmenovány spíše projevy verbální agrese, jako hádky, pomluvy, stížnosti, případně pasivně-agresivní projevy (opovrhování, přehlížení). V DPS Lada se však projevil závažnější problém. Po rozhovorech s osobami, jež jsou v tom přímo zainteresovány, docházíme k závěru, že je tu pravděpodobně přítomna šikana vůči jedné z obyvatelk a současně vnímáme možné manipulování ostatních obyvatel vůči této ženě (viz Kazuistiky 4, 6, 9, 10). Celý problém nebylo možno blíže analyzovat, jelikož obyvatelé neradi o celém incidentu hovořili, ovšem bylo patrné, jak důležitý je kvalitní přístup profesionálních pracovníků, kteří pravděpodobně neabsolvovali žádný odborný psychosociální výcvik (jež by, dle našeho názoru, absolvovat měli) a nebyli schopni celou situaci adekvátně vyřešit, což značně komplikuje vztahy v zařízení, jež se budou pravděpodobně i nadále zhoršovat⁶. V této souvislosti lze zmínit Haškovcovou, která hovoří o institucionálním týrání, jímž, kromě jiného, myslí i „nedostatečnou snahu řešit pacientovy nebo klientovy problémy komplexně“ (H. Haškovcová, 2004, s. 24). Otázkou však je, zda se ze strany personálu jedná o skutečné projevy agrese, jelikož bychom zde jen těžko prokazovali úmysl, jako její podstatnou složku. Spíše se tedy držíme předpokladu nedostatečné informovanosti a profesionální vybavenosti ke zvládnutí vzájemného chování (včetně agresivních projevů) mezi klienty DPS

- pokud srovnáme výpovědi respondentů z DPS Dolní Libchava a DPS Lada, lze si všimnout, že respondenti z DPS Dolní Libchava se

⁶ Dle výpovědi obyvatel byla pouze svolána schůzka se snahou „vypátrat, kdo to tedy vlastně ťuká na tu zeď“, ovšem byla zcela pominuta pravá podstata celého problému, tedy vztahy obyvatel zařízení a psychologická intervence k eliminaci vzájemných negativních projevů a zkvalitnění soužití.

obecně méně setkali s agresivním jednáním, případně projevíli efektivnější strategie k jejich zvládnutí. Při rozhovorech byli klienti DPS Dolní Libchava subjektivně vnímáni jako klidnější, radostnější, sdílnější, s pozitivnějším náhledem na okolí. Předpokládáme, že toto je způsobeno mj. i architektonickým řešením obou zařízení, jež mohou ovlivnit chování klientů. V tomto tvrzení můžeme vycházet jednak z klasických názorů Konrada Lorenze (1992), kdy jedním z instinktů, jež mohou vést k agresii, je obrana vlastního teritoria (v případě klientů DPS obrana vlastního soukromí a klidu, jež je v DPS Lada narušeno příliš stísněnými podmínkami a umístěním zařízení uprostřed sídliště), ale i z teorie frustrace-agrese Dollarda a kol. (1939), kdy jsou v DPS Lada obecně zhoršené fyzikální podmínky, jež mohou způsobit frustraci s následnými agresivními projevy (např. hluk z vedlejších bytů přes slabé stěny, tmavé a stísněné chodby apod.). Tuto problematiku zmiňuje též Čermák, který píše: „Některé výzkumy spatřují souvislost mezi zvýšenou agresivitou a stresory, jež jsou součástí životního prostředí. Znečištění ovzduší, hustota obyvatelstva, vlivy horka a hluku pravděpodobně zvyšují pohotovost člověka reagovat agresivně i na podněty, které by bez přítomnosti zmíněných faktorů zůstaly neutrální.“ (I. Čermák, 1999, s. 31). Pokud přidáme ještě obecnou zvýšenou citlivost a vnímavost starších osob na rušivé vnější podněty, pravděpodobnost agresivních projevů se může dále zvýšit. Dalším rozdílem mezi oběma zařízeními (opět ve prospěch DPS Dolní Libchava) je množství a kvalita společných aktivit, jež jsou pro klienty pořádány. I zde vidíme potenciál k omezení vzájemného nevhodného chování, jelikož klienti mají příležitost se lépe poznat, sblížit, a tedy i tolerovat se ve svých odlišnostech

- při zjišťování vlastních zkušeností s agresí mladších lidí vůči výzkumné osobě jsme se setkali většinou s negativní odpovědí, tedy že respondent nezažil agresii vůči sobě. Obecně však většina

vnímala vyšší míru agresivního a násilného jednání ve společnosti, zejména vlivem médií. Hlavním motivem takového jednání je podle nich především touha po penězích, materiálních statcích, nuda, málo pracovního úsilí a odpoutání jednotlivých generací. Setkali jsme se též s negativním hodnocením mladších osob staršími respondenty, ačkoliv ti neuváděli žádnou negativní osobní zkušenost. Můžeme tedy souhlasit s tvrzením Jiráskové, že: „Hlavní roli většinou sehrává předpojatost rozdílných generací vůči sobě navzájem a trvání na nejrůznějších, byť i nepravdivých klišé.“ (V. Jirásková a kol., 2005, s. 26). Současně Jirásková (tamtéž) dodává: „Někdy se setkáme s radikálním prohlášením: staří jsou špatní, mladí jsou špatní, ale když se onoho hlasatele zeptáme, zda s jinou generací udělal vícekrát vyloženě špatnou zkušenost, obvykle musí popravdě připustit, že nikoliv.“ (V. Jirásková a kol., 2005, s. 26). Názor, že agresivní jednání mladších generací je motivováno především touhou po penězích a nudou, sdílí i Šimek, který hovoří o dnešním konzumním způsobu života, jenž mladým lidem brání nalézt svou vlastní, aktivní náplň. Podle něj „frustrace těchto potřeb vede nutně i ke zvýšení pohotovosti reagovat agresivně“ (J. Šimek, 1995, s. 115). Ovšem stejně tak může tento názor platit i opačně – totiž pro starší osoby, jež mnohdy též marně hledají náplň svého volného času. S názorem o konzumním způsobu života lze souhlasit, ovšem na druhé straně je třeba si uvědomit, že „mladí vstupují do společnosti, která je pro ně daná, kdežto staří žijí ve společnosti, kterou spoluvytvářeli“ (J. Alan, 1989, s. 386).

3.5. Diskuse

Při výzkumu jsme se zaměřili na obyvatele - klienty dvou domů s pečovatelskou službou. Uvědomujeme si mnohá specifika těchto zařízení, jež značně omezila možnost zobecnění zjištěných

skutečností na celou populaci starších osob a vzájemných projevů agrese mezi nimi a sociálním okolím. Takovými specifiky jsou zejména:

- jistá míra uzavřenosti zařízení vůči okolnímu světu, kdy se přirozeně vytváří komunita starších osob, které většinu sociálních kontaktů navazují a udržují v rámci zařízení, případně pouze v rámci své rodiny. Osobní kontakt s okolním světem je značně redukován (např. vlivem zdravotního stavu) a nahrazován zprostředkovanými informacemi z vyprávění rodiny, známých či prostřednictvím médií (kde je, bohužel, většinou prezentován negativní obraz společnosti v souvislosti s drogami, násilím a další trestnou činností), což může značně omezit objektivní zhodnocení sociální situace a přispět k vytváření nepodložených názorů a předsudků, jež se poté mohou projevit v nevhodném jednání vůči okolí
- respondenti žijí mezi svými vrstevníky, což přináší na jedné straně pozitiva (například možnost kontaktu s lidmi s obdobnými problémy, zkušenostmi a názory), ale na druhé straně též množství negativ. V těchto zařízeních jsou lidé téměř denně konfrontováni s nemocí a smrtí, což s sebou může obecně přinášet špatnou náladu, stres, smutek, zoufalství a s ním spojené agresivní jednání
- klienti obou DPS byli nuceni ve vyšší míře přerušit sociální vztahy v rámci svého původního bydliště a byli nuceni se v pozdějším věku sžít se zcela novými lidmi. Jelikož starší osoby jsou již méně schopné a ochotné přizpůsobení, může i tato skutečnost ovlivnit vzájemné vztahy, případně zapříčinit vzájemné agresivní jednání. Pokud přeci jen dojde k vytvoření struktury a sžití klientů, v důsledku úmrtí nebo naopak příchodu nového klienta je tato struktura nabourána a musí se opět dlouze vytvářet určitý harmonický, řekněme též homeostatický, stav (znakem takového narušení může být i slovně-agresivní výpad proti nově příchozímu členu skupiny, jak je zmíněno v několika kazuistikách)

- v předchozí kapitole jsme učinili závěr, že v DPS Dolní Libchava se nám klienti jeví jako pozitivnější, s nižší mírou agresivních projevů. Jako jednu z možných příčin jsme udali vliv mnohem kvalitnějšího prostředí. Ovšem současně může být důvodem skutečnost, že do roku 2006 bylo toto zařízení Penzionem – domovem s pečovatelskou službou, kam byli přijímáni soběstační klienti. Tito klienti zde v drtivé většině žijí dodnes. V době svého nástupu se tedy mohli daleko snáze přizpůsobit novému prostředí v dobrém zdravotním stavu, jenž jim nekomplikoval už tak těžkou situaci související se změnou bydliště. I tímto tedy mohou být vzájemné agresivní projevy eliminovány.

K tomu, abychom byli schopni vyvodit obecné závěry platné pro populaci starších osob, chybí dostatečné množství výzkumných osob. Rozhovory byly uskutečněny s 23 lidmi (10 osob DPS Lada, 13 osob DPS Dolní Libchava) na základě jejich dobrovolnosti a aktuálního stavu. Mohly tak zůstat nepovšimnuty a nezmapovány další důležité informace související s tématem.

Výzkum může být též zkreslen subjektivním pohledem respondentů na daný problém a případným zakrýváním některých podstatných skutečností týkajících se tématu, což je možné chápat jako přirozenou obranu vlastního sebepojetí a typické hledání příčin agresivního jednání a negativních vlastností obecně mimo sebe samého, případně své skupiny. O obecném posuzování a chápání sebe sama a své vlastní skupiny pojednávají například Výrost, Slaměník (1997).

Spolehlivost výzkumu může být narušena aktuálním stavem (náladou, zdravotním stavem a dalšími okolnostmi) a případnými aktuálními sociálními konflikty (jež jsou běžnou součástí života) respondenta, kdy mohl v dané době hodnotit jako agresivní a násilné takové jednání, jež by za normálních okolností přešel bez povšimnutí.

Jako vhodné vidíme případné rozšíření výzkumu o další parametry. Myslíme si, že na vzájemné projevy agrese a násilí může mít vliv též:

- velikost obce či města, v němž starší lidé žijí
- způsob bydlení (samostatně, s partnerem, ve vícegenerační domácnosti)
- bydlení v bytovém či rodinném domě se zahradou.

Fakt, že počet žen ve vzorku (17) značně převažuje počet mužů (6), je přirozeným důsledkem obecně známého faktu, že počet žen vůči mužům se ve starším věku zvyšuje. Přesto by bylo zajímavé vytvořit dostatečný vzorek (ač přesně nereprezentující rozložení počtu starších mužů a žen v populaci) mužů a dále porovnat případné rozdíly v agresivních projevech v závislosti na pohlaví.

4. Závěr

V diplomové práci jsme zvolili poněkud netypický pohled na agresivní a násilné jednání. Hledali jsme příčiny a specifické projevy takového jednání u starších osob (tedy osob starších 65 let). Po vymezení základních pojmů a specifikaci změn ve starším věku jsme se zaměřili na teoretickou syntézu problematiky biologických, psychických a sociálních aspektů stárnutí a základních přístupů k agresi a násilí.

Empirická část je věnována kvalitativnímu výzkumu, jež byl uskutečněn ve dvou domech s pečovatelskou službou. V rámci shrnutí a diskuse poukazujeme na možná omezení, jež mohou bránit ve zobecnění zjištěných informací na populaci starších osob. Přesto si myslíme, že některé z poznatků lze aplikovat na populaci starších osob jako celku a motivaci jejich případného agresivního jednání. Pokud se nám podaří nahlédnout možné příčiny agresivního jednání seniorů vůči sociálnímu okolí, lze s těmito daty nadále pracovat.

Obecně lze říci, že agresivní projevy starších osob se odvíjí od jejich individuálního přístupu k sociálnímu okolí a sociální kognici, tedy zpracování informací, jež se jim dostávají (zejména prostřednictvím médií). Velký vliv na jednání starších osob mají individuální zkušenosti, zážitky, ale též systém hodnot a postojů. Ačkoliv bylo řečeno, že práce se primárně nezabývá osobnostními předpoklady k agresivnímu a násilnému jednání, přeci jen si neodpustíme poukázat na jedno zjištění. Člověk, který je schopen k většině (i méně příjemných) situací přistoupit s humorem, je i okolím vnímán a akceptován v pozitivnějším světle a podmiňuje tak menší množství nevhodného chování vůči sobě. Jak jsme si řekli, agresivní jednání seniorů bývá ve větší míře reaktivního charakteru (je tedy odpovědí na aktuální, případně očekávanou hrozbu). Pokud však člověk reaguje i na mírně nevhodné chování negativně, může tak rozpoutat cyklus stále se zvyšujících forem agrese.

Dále lze učinit všeobecný závěr, že repertoár agresivního jednání starších osob má spíše podobu slovní (aktivní, přímé i nepřímé), případně pasivní. Projevy fyzické agrese jsme, kromě jediné epizody, přímo ve výzkumu nezaznamenali. Myslíme si, že starší člověk velmi těžce vnímá i mírné projevy slovní agrese, což souvisí s naším závěrem, že starší lidé mají sníženou hranici pro chápání agresivního jednání (tedy že za agresivní považují i takové činy, jež běžně jako agresivní vnímány nejsou).

Při jednotlivých rozhovorech s respondenty jsme měli možnost nahlédnout hlouběji do problematiky staršího věku, ale též blíže poznat práci profesionálů. Ačkoliv jsme se setkali vesměs s pozitivním přístupem všech pracovníků ke klientům, přeci jen shledáváme mezery ve vzdělávání těchto odborníků. Jedním z nich je sociálněpsychologický výcvik, kde by, mimo jiné, mohli pracovníci získat znalosti o problematice agresivního a násilného jednání vůči starším osobám a naopak (včetně agrese starších lidí navzájem). Jako mimořádně důležité vnímáme skutečné pochopení podstaty takových projevů a jejich včasné řešení, jež může mnoha klientům ulevit a přispět ke zkvalitnění poslední životní etapy.

5. Použitá literatura:

- Alan, J. (1989). *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama.
- Bandura, A. , Walters, R. H. (1963). *Social learning and personality development*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Berkowitz, L. (1962). *Aggression: A social psychological analysis*. New York: McGraw-Hill.
- Čermák, I. (1999). *Lidská agrese a její souvislosti*. Žďár na Sázavou: Fakta.
- Čermák, I. , Hřebíčková, M. , Macek, P. (eds.) (2003). *Agrese, identita, osobnost*. Brno: Sdružení SCAN.
- Deaux, K. , Dane, F. C. , Wrightsman, L. S. (1988). *Social psychology in the 90's*. Pacific Grove: Brooks/Cole Publishing Company.
- Gjuričová, Š. , Kocourková, J. , Koutek, J. (2000). *Podoby násilí v rodině*. Praha: Vyšehrad.
- Haškovcová, H. (1990). *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.
- Haškovcová, H. (2004). *Manuálek o násilí*. Brno: NCO NZO.
- Hayesová, N. (2007). *Základy sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Hewstone, M. , Stroebe, W. (2006). *Sociální psychologie*. Praha: Portál.
- Jirásková, V. a kol. (2005). *Mezigenerační porozumění a komunikace*. Praha: EUROLEX BOHEMIA.
- Kimmel, D. C. (1990). *Adulthood and aging*. New York: John Wiley & sons.
- Le Bon, G. (1997). *Psychologie davu*. Praha: KRA.
- Lorenz, K. (1992). *Takzvané zlo*. Praha: Mladá fronta.
- Mikšík, O. (2005). *Hromadné psychické jevy (Psychologie hromadného chování)*. Praha: Karolinum.
- Nakonečný, M. (1998). *Encyklopedie obecné psychologie*. Praha: Academia.
- Nakonečný, M. (1999). *Sociální psychologie*. Praha: Academia.

- Pacovský, V. (1990). *O stárnutí a stáří*. Praha: Avicenum.
- Pacovský, V. (1997). *Proti věku není léku? Úvahy o stárnutí a stáří*. Praha: Karolinum.
- Spurný, J. (1996). *Psychologie násilí: O psychologické podstatě násilí, jeho projevech a způsobech psychologické obrany proti němu*. Praha: Eurounion.
- Start-Hamilton, I. (1999). *Psychologie stárnutí*. Praha: Portál.
- Špatenková, N. a kol. (2004). *Krise – psychologický a sociologický fenomén*. Praha: Grada.
- Šimek, J. (1995). *Lidské pudy a emoce. Jak jim porozumět a jak s nimi žít*. Praha: NLN.
- Vágnerová, M. (2007). *Vývojová psychologie II. – Dospělost a stáří*. Praha: Karolinum.
- Výrost, J. , Slaměník, I. (1997). *Sociální psychologie*. Praha: ISV.
- Výrost, J. , Slaměník, I. (Eds.) (2001). *Aplikovaná sociální psychologie II*. Praha: Grada Publishing.
- Zavázalová, H. a kol. (2001). *Vybrané kapitoly ze sociální gerontologie*. Praha: Karolinum.

Internetové zdroje:

- WHO (1999): *Aging: Exploding the myths*.
http://whqlibdoc.who.int/hq/1999/WHO_HSC_AHE_99.1.pdf
(staženo 8.7.2007).
- Tošnerová, T. (2002). *Ageismus. Průvodce stereotypy a mýty o stáří*.
http://aa.ecn.cz/img_upload/07bc9d1453b4bc61934a7ebb36075df2/ageismus.pdf (staženo 27.7.2007)
- Růžková, J. a kol. (2007). *Demografická příručka 2006*.
http://www2.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/o/4032-06-2006-metodicke_vysvetlivky (staženo 1.8.2007)